گـۆڤـاری زانـکـۆی ڕاپــەڕیــن
Journal of University of Raparin.
مجلة جامعة رابرين
E-ISSN: 2522 – 7130 P-ISSN: 2410 – 1036
This work is licensed under CC-BY-NC-ND 4.0
DOI:10.26750/Vol(12).No(3).Paper08
ڕێـکەوتـی وەرگـرتـن: 01/10/2023
ڕێکەوتی پەسەندکردن: 04/09/2023
ڕێـکەوتی بڵاو کردنەوە: 29/06/2025

بڵاوبونەوە و نیشتەجێبونی عەرەب لە هەرێمە کوردنشینەکان(16-232ك/637-749ز).

زرار صدیق تۆفیق[1] - طه رجب حمد[2]

Taha.hartaly@uor.edu.krd - Zrar.stawfiq@uod.ac

[1+2]بەشی مێژو، کۆلێژی زانستە مرۆڤایەتییەکان، زانکۆی دهۆك، دهۆك، هەرێمی کوردستان، عێراق.

پوختە

دوای کۆتایی هاتنی پرۆسەی فەتحکردنی هەرێمە کوردنشینەکان لەلایەن عەرەبە موسڵمانەکانەوە، کە لە ساڵی (16ك/637ز)، دەستیپێکرد و پازدە تا بیست ساڵێکی خایاند و دواتر بون بە بەشێك لە قەڵەمڕەوی خیلافەی ئیسلامی، لەلایەن بەرپرسانی خیلافەتەوە کە هەرە زۆریان هەر عەرەب بون، بەڕێوەدەبران.

یەکێك لەئاکامەکانی ڕەوشی نوێی ئەم هەرێمانە، بڵاوبونەوە و نیشتەجێبونی ژمارەیەکی زۆری لە تیرە و خێڵ و بنەماڵەی عەرەبیان بەخۆوەبینی، بەتایبەت ئەوانەی کە جەنگاوەربون و هەر لە دەمی فتوحاتدا هاتبون و بەپێی شەرعی ئیسلامی، خاکە فەتحکراوەکانیان بە موڵکی حەڵاڵی خۆیان دادەنا، وێڕای ئەم هۆکارە چەند هۆکارێکی دی ئابوری، جڤاکی، سیاسی، خێڵەکی بونە پاڵنەری و هاوکاری ئەم پرۆسەیە، کە لە بەشی یەکەمی تێزەکە بە درێژی و پاڵپشت بە دەق و نمونەی ناو سەرچاوەکان باسکراون.

ئەم لێکۆڵینەوەیە، تەرخانکراوە بۆ ئاخافتن لەسەر ئەو تیرە و بنەماڵە عەرەبانەی، کە هەر لە فەتحی ئیسلامییەوە، تا کۆتایی سەردەمی ئومەوی(40- 132ك/661- 749ز)، لە شار و باژێر و گوند و دەڤەرە کوردنشینەکان نیشتەجێبون و تارادەیەك بە وردی و بەگوێرەی زانیاری بەردەست ناسنامەیان و دەستنیشانی ئەو شوێنانەکراوە، کە لێیان نیشتەجێبون و سەرەتا بە کورتی لە ناوی هەر هەرێمێك کۆڵراوەتەوە و سنوری دیاریکراوە.

سەبارەت بە پلانی ئەم بابەتە، دەکرا بەچەند شێوازەك دابڕێژرێت و بابەتەکە بەسە تەوەرەکاندا دابەشبکرێت، بۆ نمونە پلانەکە بەپێی چوارچێوەی زەمەنی بکرایە، یان لەسەر ئاستی بنەماڵە و هۆزەکان، بەڵام پێمانوابو سروشتی بابەتەکە و ڕەوشی ڕوداوەکان وای دەخواست، بابەتەکە لەسەر بناغەی هەرێمەکان بەسەر چەند تەوەرێك دابەشبکرێت، چونکە هەر هەرێمێکیان لە چۆنییەتی فەتحکردن و ڕێژەی نیشتەجێبونی عەرەب، تایبەتمەندی خۆی هەیەو لە وانیتر جیاوازە.

کلیلە وشەکان: مێژوی کوردی ئیسلامی، هەرێمە کوردنشیەکان، نیشتەجێبونی عەرەب.

Spread of Arab Inhabitants in Kurds Populated Regions (16-232A.H\637-749A.D)

Zrar Sdiq Tofiq[1] - Taha Rajab Hamad[2]

[1+2] History department, College of Human Sciences, University of duhok, Duhok, Kurdistan regin, Iraq.

Abstract

After the end of the process of conquering Kurds inhabitant cities and regions, and their being part of the Islamic state, they were run by the governors, leaders and Islamic Caliphate authoritative, that most of them were Arabs ·

One of the new features of the new situations in these regions was that a great number of tribes, clans and families who were affiliated to different Arab tribes, were settled in these regions. Specifically, those who were fighters and came during the conquering period based on the Islamic Sharia. The conquered lands were recognized as their own legitimate lands. It seems that despite this reason, there are many other economic, social, political, tribal, factors that played their own role in the process of inhabitation, which has been explained in details based on the contexts and examples mentioned in the resources

This research is assigned to talk about those Arab tribes and families who were inhabited in the Kurds residential regions from the beginning of Islamic conquer to the end of Amawi period, this has been fairly explained in detail according to existing data to categorize their identity and residential places·

Keywords: Islamic Kurds History, Kurds Inhabited Regions, Arabs Population.

پێشەکی:

ئەنجامدانی لێکۆڵینەوە، لە دانیشــتوان و پێکهاتەکانی هەر شــوێن و ســەردەمێك گرنگی خۆی هەیە، بەتایبەتی کە توێژینەوەکە تایبەت بێت بە بڵاوبونەوەو نیشتەجێبونی عەرەب لە ناوچە کوردنشــینەکان، کە بابەتێکی پێویســتە و تاکی کوردی کەمترین زانیاری و ئاشنایەتی لە بارەوە هەیە، هەرچەندە پێشتر کار لەسەر ئەم بابەتە کراوە، بەڵام ئێستاش ئەوە هەڵدەگرێ، کە زانیاری زیاتری لە بارەوە بخرێتەڕو.

ئەم توێژینەوەیە تیشــك دەخاتە ســەر پرسی بڵاوبونەوەو و نیشــتەجێبونی ڕەگەزێکی بێگانە بۆ ســەر خاکی کوردان، کە عەرەبەو ئەم پرۆســەیە، ئەوەی تایبەتە بە ســنوری کارەکەمان لە ســەرەتای فەتحی ئیســلامی دەگرێتەوە تاکو نیوەی یەکەمی سەدەی سێیەمی کۆچی، هەروەها ئامانجی هاتنی فاتیحەکان بۆ ناوچە کوردنشینەکان دەخەینەڕو، لەگەڵ ڕێژەو جۆری نیشــتەجێبونیان، لەلایەکیتر بە وەســتان لەســەر نمونەکان کەم تا زۆر دەریدەخەین، کە نیشــتەجێبونیان چ گۆڕانکارییەکی بەسەر دانیشتوان و ناوچە کوردنشینەکان هێناوە، بەتایبەتی لە بیناکاری کۆشك، بازاڕ، لەگەڵ ئەو زەویە کشتوکاڵیانەی، کە بونەتە موڵکی فاتیحە مسوڵمانەکان یانیش ئەوانەی خۆیان بنیاتنیان ناون...، لەگەڵ بواری سیاسی و کۆمەڵایەتی...

ئەم توێژینەوەیە، لە سێ باسی ســەرەکی پێکدێت، کە باسی یەکەم تایبەتە بە نیشــتەجێبونی عەرەب لە هەرێمی جەزیرەو بەراورد بە هەرێمەکانیتر زۆرترین ژمارەری عەرەبی لەخۆگرتوە، باسی دوەم تایبەت بە نیشـــتەجێبون لە هەرێمی چیاکان، باسی کۆتایی تایبەت بە نیشــتەجێبونی عەرەب لە هەرێمی ئازربیجان. لە هەر یەکە لەو هەرێمەکانەی کە باســمان کردن ناساندنێکی کورت بۆ هەر یەکەیان دەکەین و بە کورتیش ئاماژە بە چۆنییەتی فەتحکردنیان دەکەین، چونکە توێژەری تر کاریان لەســەر ئەو بابەتە کردوە، هەروەها دەربارەی نیشــتەجێبونی عەرەب لە هەر یەکەیان، بابەتەکان هەندێکجار لە هاتنی چەند بنەماڵەیەکدا بون، کە ئەمەش زیاتر لە هەرێمی جەزیرە و ئازربیجان بەدیکراوە و هەندێکجاریش دەســەڵاتدارانی خەلافەت بە بڕیار خەڵکانی خۆیان لە ناوچە فەتحکراوەکان نیشــتەجێکردون، لەگەڵ ئەوەدا ســەرکردە سەربازییەکانیش قەڵاو شوێنە قایمەکانیان کردۆتە نشینگەی خۆیان و ئەمەش لە هەرسێ هەرێمەکە بەدیکراوە، لەگەڵ چەندین جۆری تر کە لە توێژینەوەکە زیاتر بە دەردەکەون.

لەم توێژینەوەدا پشــت بە چەندین ســەرچاوەی ڕەســەن و ژێدەری جۆراوجۆر بە ســتراوە، کە لە لیســتی ســەرچاوەکان ئاماژەیان پێکراوە.

باسی یەکەم: بڵاوبونەوە و نیشتەجێبون لە هەرێمی جەزیرە:

جەزیرە، یەکێکە لە هەرێمە گەورە و ناسراوەکانی خیلافەی ئیســلامی و بۆیە بەم ناوە ناوندراوە، چونکە ئەو ناوچانەی دەگرێتەوە کە دەکەونە نێوان هەردو ڕوباری دیجلە و فوراتەوە. (القزوینی، د.ت: 351؛ القطیعي، 1412هـ: 331/1)، هەروەها ئەو ناوە لە سەردەمانی پێش ئیسلامیش هەبوە و لە سەرچاوە سریانییەکان، بە چەند جۆرێك هاتوە و دواتریش بە (اقور)[i] و چەند ناوێکی تر ناو زەندکراوە. (یاقوت الحموی، 1995 :238/1)، بەڵام ئەوەی ســـەلمێندراوە و لە سەرچاوەکاندا هاتوە، زیاتر و بەشێوەیەکی فەرمی بە جەزیرە ناوندراوە[ii].

سەبارەت بە دیاریکردنی سنوری هەرێمی جەزیرە[iii]، هەرچەند لەلایەن گەڕۆکەکان چەند شارێك خراوەتە ناو سنوری هەرێمی جەزیرە، کە لە دەرەوەی ئەم ناوچانە بون و کەوتونەتە ڕۆژهەڵاتی دیجلە و ڕۆژئاوای فوراتەوە، بە هەرحاڵ سنوری هەرێمەکە بەو شێوەیە جێگیرکراوە، کە لە باشورەوە تا قەڵای تکریت لە کەناری دیجلە و باژێری هیت لە کەناری فورات درێژ دەبوەوە و هێڵی وەهمی نێوان تکریت- هیت دەبوە سنوری نێوان جەزیرە و عێراق و هەردو هەرێمەکەی لە یەکتر جیا دەکردەوە، هەرچی لە باکوریشەوە هاوسنوری ئەرمینیا و وڵاتی ڕوم بو. (ابن حوقل، 1938: 207/1؛ القزويني، د.ت:351) کە وەك کەلێن(الثغر)ی دەوڵەتی ئیسلامی بو. (المقدسي، 1991: 136).

دیارە جەزیرە هەرێمێکی بەرفراوان بو و دەیان شارو باژێرو ناوچەی لەخۆدەگرت، ئێمە لێرە زیاتر مەبەستمان ئەو شارو باژێرانەیە، کە زۆربەی دانیشتوانەکەی کورد بون و ناوچەکە لە ڕوی مێژوییەوە بە بەشێك لە کوردستان دادەندرا و دیارترین ئەم شارانە ن کە بریتین لە :(آمد، نەصيبين، جزيرة ابن عمر، سنجار، ميافارقين، سعرد، الحسنية، داقوق، باجرما ماردين، أرزن.... (المقدسى، 1991: 136؛ ياقوت الحموى، 1995: 134/2؛ زرارصديق،2020: 26).

وادیارە لەکاتی هاتنی عەرەبە فاتیحەکان بۆ جەزیرە، وێڕای شارە ناسراوەکان هەندێك قەڵا و شارۆچکە و گەورەدێ هەبون، لەوانە: المرج، حيانا[iv]، باهدرا، باعذرا- باعدرا، داسن[v]، حزەی نزیك هەولێر.(البلاذري، 1988: 323)، هەروەها خفتون[vi]، کفرتوثا[vii]، بازبدی، زۆزان، ئەم شوێنانە لەمیانەی باسکردنی پرۆسەی فەتحی هەرێمەکە یان لە هەوڵەکانی دو سەدەی یەکەمی کۆچی ناویان هاتوە(البلاذري، 1988: 322،176؛ قدامة بن جعفر، 1981: 381).

سەبارەت بە ساڵی فەتحکردنی ڕای جیاوازی هەیە[viii] زانیاریەکان بەسەر ساڵانی(17ك/638ز، 18ك/639ز، 19ك /640ز) دابەشبون. (زرارصديق، 2020: 26)، بەڵام زیاتر بە لای ئەوەدا دەچن، کە زۆربەی پرۆسەی فەتحی هەرێمەکە لە ساڵی(18ك/639ز)بوە. (البلاذري 1996: 74/11؛ البخاری، 2019: 39/8)، چونکە بەپێی ئەوەی(ابى عبيده بن الجراح (18ك/639م)، لە قۆڵی شامەوە بەرەو فەتحی هەرێمی جەزیرە هاتوەو دواتر بەهۆی نەخۆشی لاڕەشە لە ساڵی(18ك/639ز) کۆچی دوایی کردوە و لە جێگەی (عياض بن غنم(م:20ك/641ز) داندراوە. (البلاذري، 1988: 141؛ ابن سعد، 2001: 41/5؛ اليعقوبي، 1425هـ: 104)، ئەویش چ بە شەڕ و چ بە ڕێککەوتن سەرجەم شارو گوندەکانی هەرێمەکەی فەتحکرد. (الكلبي: 1986: 484؛ الخطيب البغدادى، 1417هـ: 537/1؛ ابن عساكر، 1995: 264/47)).

دەربارەی شێوازی فەتحی هەرێمەکە، بەپێی زانیاری سەرچاوەکان، زۆربەی ناوچەکانی هەرێمەکە بە ئاشتی فەتحکراون. (ابن زنجوية، 1986: 473/2). کە دوای ئەوەی فاتیحەکان شارەکانیان گەمارۆداون، بە وەرگرتنی سەرانەو باج لە لەگەڵ خەڵکەکەی ڕێککەوتون، کە خۆیان بەدەستەوە بدەن[ix].

ئەوەی ئاشکرایە نیشتەجێبونی عەرەب لە هەرێمی جەزیرە بەشێوەیەکی گشتی، دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمانی پێش ئیسلامو ئاشکرایە کۆچەرانی عەرەب لەمیانەی ڕایەڵەیان لە نێوان هاوینەهەوار و زستانە هەواردا، دەگەیشتنە دەشتەکانی هەرێمی جەزیرە و تێیدا دەمانەوەو(السليمان، 1985: 35) بۆیە دەبینین لە سەرچاوە ڕۆمانی و بێزەنتی و ئیسلامیەکانیش ئاماژە بە (عربايا و باعربا) کراوە[x] کە بە مانای (بلاد العرب)- وڵاتی عەرەب دێت. (السليمان، 1985: 35).

له هەواڵەکاندا، چەندین جار ئاماژە بە نیشــتەجێبونی هۆزەکانی قیس و تغلوب و شــیبان لە جەزیرە کراوە، کە بە چڕی بڵاوبونەتەوە، بەڵام کێشــە لەوە دایە، نازاندرێ، لە چ شــوێنێکی هەرێمەکە بڵاوبونەتەوە، زۆبەی هەواڵەکان گشــتین و جەزیرەی بەرفراوان بە یەك شــوێنی جوگرافی حیســـاب دەکەن و بە دەگمەن باسی شــوێنێکی دیاریکراوی هەرێمەکە دەکەن، بۆیە ئێمە لێرە زۆرجار تەنها وەك جەزیرە باسی دەکەین، بەڵام دەزانین جاری وا هەبوە ناوچە کوردنشـــینەکانی گرتۆتەوە، بۆ نمونە هەواڵێك ئەوەمان بۆ دەگێڕێتەوە کە (قضاعة) و چەند خێڵێکی تری عەرەب لە سەردەمی جاهیلی لە آمد[xi] و میافارقین[xii] و چەند جێگایەکی تری جەزیرە گیرساونەتەوە و بەم بۆنەوەیەوە شاعیرێکیان گوتویەتی:

ألا لله ليل لم ننمه ... على ذات الخضاب مجنبينا

وليلتنا بآمد لم ننمها، ... كليلتنا بميافارقينا. (ياقوت الحموى، 1995: 57/1).

واتا: بۆ خوا شەوێک هەیە تێیدا نەخەوتوین...لەگەڵ ژنێک کەلەکەمان وێکنەکەوتوە

شەوەکەمان لە ئامەد نەخەوتین، هەر وەک ئەو شەوەمان کە لە میافارقین بوین

لەو ســـەردەمەی تایبەت بە توێژینەوەکەمان، بەهۆی ئەوەی هەرێمەکە درێژبونەوەی عێراق و شــامە و ســەرجەم ئەم ناوچانەش تارادەیەك هاوکەشوهەوان، هەروەها لەو سەردەمەدا سنورێکی سروشتی جیاکەرەوەی وەك چیا، یان ڕوبارێکی مەزنی یان لەمپەرێکی ســیاسی وا نەبو ببیتە ڕێگر و ئاســتەنگ لە پێش هاتوچۆی هۆزە کۆچەرەکان، بۆیە چەندین تیرە و خێڵ و ماڵباتی عەرەبی لە هۆزەکانی (مضرـــو بکر و ربيعة) دەهاتن و بە تایبەتی لە هاوینان ڕوياندەکردە کوێســـتانەکانی هەرێمی جەزیرە و دەیانکردە هەواری هاوینەیان.(زرار صـــديق،2020: 40). بۆیە ئەم هەرێمە لەلایەن گەڕیدەو جوگرافی ناسـانی مسـوڵمانان کراوە بە سێ بەشـەوە: ديار ربيعة، ديار مضرـ و دياربكر) دەگرێتەوە. (المقدسي، 1991: 136؛ ابن حوقل، 1938: 7/1، 225/1؛ ياقوت الحموى، 1995: 494/2؛ ابن شـداد: 1431: 112) بەهۆی ئەوەی کە شـوێنی لەوەڕاندنی مەڕ و ماڵاتەکانیان بو و لە زمانی عەرەبشـــدا، وشـــەی دیار بە مانای هەوار دێت (الازهرى، 2001: 294/2؛ الصـــاغاني: 1970، 268/1)،دەتوانین بڵێین دیاربکر زیاتر ناوچە کوردنشـــینەکانی دەگرتەوە کە (بلاد ديار بكر) ناوی هاتوە ناوەندەکەی شـــاری آمد بو. (الهمدانی، ١٨٨٤: 136،132؛ ابن حوقل، 1938: 7/1؛ المقدسی، 1991: 137؛ القزوينی، د.ت: 351)، بۆیە دەبینین لەســـەردەمی ئیســـلامی هۆزە عەرەبەکان زیاتر لە هەرێمی جەزیرە بڵاوبونەوەو لێرە پاشخانێکیشیان هەبوە و بە ناوچەکە ئاشنا بون.(السليمان، 1985: 35)' هەروەها بەهۆی ئەوەی هەرێمەکە زیاتر بە ئاشــتی و بەخشــینی ســەرانە فەتحکراون. (خليفة بن خياط، ١٩٩٣: 65)، ئەمەش هۆکارێکی ترە کە بۆتە هۆی ئەوەی ڕێژەی عەرەب لە سەرلەبەری هەرێمەکە بەگشتی و بە ناوچە کوردنشینەکان بەتایبەتی بە زەقی تێبینی بکرێت و شار یان باژێرێك نەبێت، کە هۆزێك یان زیاتری عەرەبی لێ نیشتەجێنەبوبێ.

دوای کۆتایهاتنی فەتحکردنی زۆربەی ناوچەکانی هەرێمی جەزیرەو بونی بەبەشـــێك لە دەوڵەتی ئیســـلامی، فاتیحە مسوڵمانەکان، دەسەڵاتی خۆیان چەسپاندو بەشێوەی ناوچەکانی تر ڕاستەوخۆ، پرۆسەی بڵاو کردنەوەو نیشتەجێکردنی عەرەب دەســـتی پێکرد.(ابن الاثير: 1999: 2/ 326؛ ابن العديم: 2016؛ 242/1) وەك زاندراوە (هرثمة بن عرفجة البارقی(م: 34ك/654ز)، بە پێشـەنگی ئەوکەسـانە دادەندرێت، کە ڕابو نەخشـەی موسـڵی کێشـا و بە بەرنامە بەسـەر هۆزە عەرەبەکانی دابەشکرد و نیشـتەجێیکردن و زەویەکانی دەوروبەری و بەخشـینەوەی بەسـەریاندا، دیارە ئەم بنەماڵە و

هۆزە عەرەبانە یاوەری بون و پشـــکدارییان لە فەتحی هەرێمەکە کردبو. (البلاذري، 1988: 323؛ قدامة بن جعفر،1981: 382؛ ابن الفقيه، البلدان، 1996: 177).

لەلایەکیترەوە وا دیارە ئەو هۆزە عەرەبانەی وا لە موسڵ نیشتەجێکران، بەشێکیان هۆزی خەزرەج[xiii] بون کە دواتر مزگەوتێکیان لە شـارەکە بنیادنا کە هەر بە ناوی خۆیانەوە ناسرا و بەپێی بۆچونی مێژونوسـێکی هاوچەرخ ئەوە یەکەم مزگەوت بوە لە موسڵ دروستکراو و بە مزگەوتی خەزرەجییەکان ناسرا.(القس سليمان، 2013: 1/ 84).

هەروەك پێشـتر ئاماژەمان پێکرد، دوای ئەوەی (عياض بن غنم) شـارەکانی بلد و سـنجاری فەتحکردن و سـەرانەی بەسـەر خەڵکەکەدا سـەپاند، ژمارەیەك عەرەبی لە هەردو شـارەکە نیشـتەجێکرد (قدامة بن جعفر،1981: 314) و دەکرێت بڵێین ئەم سـیاسـەتە لە زۆربەی شـارەکان پیادەکران و تا وای لێهات دانیشـتوانی هەرێمەکە بونە دو بەش: عەرەب و عەجەم و (الوليد بن العقبة) بۆ ڕاییکردنی پێداویسـتی و کاروباری عەرەبەکانی هەریمەکە دانرا. (الطبري، 1969: 273/4، ابن الأثير، 1999: 357/2).

هەر لە ڕۆژگاری فەتحکردنی جەزیرەدا، (عياض بن غنم) سەرکردەیەکی بە ناوی (صعصعة العبدى(م:70ك/689ز) لەسـەر شـاری ئامەد دانا، ئەویش پێنج سـەد کەسی لە ئامۆزاکانی خۆی و عەرەبی دی لەوانەی لە خزمەتی دابون، لە شـارەکە نیشـتەجێ کرد (الواقدى، 1997: 152/2؛ برهان حنا ايليا، 2008 : 78)و پاش ئەوەی شـاری (رأس العين) فەتحکرا، عەرەبە فاتیحەکان سـودیان لە زەویەکانیان وەرگرت و بە شـێوازی اقطاع بەکاریان هینان. (البلاذري، 1988: 177).

کەسایەتییەك بە ناوی خالید لەگەڵ ئامۆزاکانی و پیاوانی هۆزەکەی، لە دەڤەری زەبیدی وڵاتی یەمەنەوە هاتنە سنجار و بە یەکجاری تیایدا نیشـتەجێبون و پاش ماوەیەك بیری وڵاتی خۆیان دەکەنەوە و بە شـیعر گوزارشـت لە سـۆزو خۆشەویستی خۆیان دەکرد:

أيا جبلي سنجار ما كنتما لنا ... مقيظا ولا مشتى ولا متربّعا
ويا جبلي سنجار هلّا بكيتما ... لداعي الهوى منا شتيتين أدمعا
فلو جبلا عوج شكونا إليهما ... جرت عبرات منهما أو تصدّعا
بكى يوم تلّ المحلبية ضابىء ... وألهى عويدا بثّه فتقنعا». (الخالديان، 1995: 92؛ الزمشخرى، ١٤١٢ : 298/1؛ ياقوت الحموى، 1993: 1230/3)،

واتا ئەی شاخەکانی سنجار هیچ کات ئێوە نەبون بۆ ئێمە.... بە هاوینەهەوار و زستانە هەوار و شوێنی مانەوە
ئەی شاخەکانی سنجار دە بۆمان بگرین...... بۆ خواستی ئەوین کە لە یەکتر جیاین فرمێسک بڕێژن
ئەگەر سکاڵامان بردبوا بۆ هەردو شاخی (عوج) دەگریان یا لەت لەت دەبون.
ڕۆژی گرد محلبى (ضابئ) گریا، (عويد) یش کچەکەی خافڵاند و قەناعەتی بە خۆی هینا

لە درێژەی نیشتەجێکردندا، لە سەردەمی خەلیفە عثمان بن عفان(24- 34ك/645- 654ز) چەند تیرەیەکی عەرەب لە ناوچە سـنوریيەکانی هەرێمی جەزیرە نیشـتەجێکران(ياقوت الحموى، 1995: 328/1)، هەروەها معاويه بن أبی سـفيان(م:60ك/679ز) کە والیی شـام بو، بۆ پتەوکردنی پێگەی موسـڵمانان لە ناوچەکە، بڕیاریدا هۆزە عەرەبە کۆچەرەکان لە شـوێنە چەپ و لاڕێکان و دور لە شـار و ئاوەدانی نیشـتەجێبکات و ڕێگای پێدان زەوییە بێ خاوەندەکان

ئاوەدان بکەونەوە و بەناوی بهێنن و ئەم سیاسەتەی لە دیار ڕەبیعە و دیار مضر جێبەجێ کرد و هۆزەکانی تمیم و قیس و أسدی نیشتەجێ کرد و تیرە و خێڵەکانی ڕبیعەشی لە هەواری خۆیان جێگیر کرد. (یاقوت الحموی، 1995: 1/328، 5/40).

جاری واش هەبو، بەهۆی شەڕ و ململانێکانی خەلیفە علی بن ابی طالب(35- 40ك/656- 661ز) لەگەڵ معاویە و خەواریج، یاخود بە هۆی شەڕی لایەنە ناکۆکەکانی خەلافەتی ئیسلامی، کە بەرپادەبو، خەڵك ناچاردەبو ڕوبکەنە شوێنێکی تر، بۆ نمونە دەمێك سوپای علی کوفەی گرت و تانە و توانج لە خەلیفە عوسمان دەگیرا، چەند بنەماڵەیەکی هۆزەکانی (بنی کندة) و (بنو احمر بن عمرو) و(بنو الحارث) و (بنو الاجذم) پێیان نەنگی بو، گوێیان لە تانەدان لە خەلیفەی کوژراو بێت، بۆیە کوفەیان بەجێهێشت و پەیوەندیان بە معاویەوە کرد(xiv)، ئەویش لە ترسی ئەوەی نەچنە شام و لەوێش پشێوی دروست نەکەن، بڕیاریدا، کە لە شاری نەصیبین نیشتەجێیان بکات. (البلاذري، 1996: 2/296)، هەروەها لەوشارەکەدا زەوی کشتوکاڵی بۆ دابینکرن. (الکلبی، 1988: 1/149؛ ابن سعد، 2001: 6/243، ابن عساکر،1995: 40/149).

لەمیانەی ئەو هەواڵانەی لە شەڕ و ئاڵۆزیەکانی نێوان خەلیفە علی و معاویە دەدوێن، دەردەکەوێ، کە عەرەب لە هۆزی (کنانة و النخع)، لەنەصیبین نیشتەجێبونە و ڕۆڵیان لە پێشهات و ڕوداوەکان گێڕاوە. (خلیفة بن خیاط، ١٩٩٣: 197، 253، 256؛ مؤلف مجهول، د.ت: 251؛ ابن قتیبة، 1992: 1/ 369). هەروەها عەرەبی (بنو نمیر) کە لە دەوروبەری موسڵ نیشتەجێ بون، بەهۆی شەڕیان لەگەڵ (بنو کلب)، شوێنی خۆیان بەجێهێشتوە و لە ناوچەکانی جەزیرە گیرساونەتەوە. (فائزە محمد، القس سلیمان، 2013: 1/85).

سەبارەت بە عەرەبی جەزیرە و بزاڤەکانی خەواریج: وەك ڕونە لە سەردەمی ئومەوی، بزاڤەکانی خەواریج(xv) کەوتنە چالاکی و بون بە مەترسییەکی گەورە بۆ سەر دەوڵەتی ئومەوی، کە بەدرێژایی دەسەڵاتیان، بەچەندین بزاڤی چەکداری ڕابون و چەندین شەڕ و لێکدانیان لەگەڵ سوپای ئومەوی ئەنجامدا(xvi)، ئەگەر لە مێژوی ئەم بزاڤانە بڕوانین، دەبینین زۆربەیان لە هەرێمی جەزیرە دەرکەوتون و ئەم هەرێمە بۆتە مەیدانێکی گونجاو و لەباری بزاڤ و جموجۆڵ و چالاکییان و لەوێوە هێرشیان دەکردە سەر موسڵ و یاخود لەوێوە هەڵدەکشانە بەرزایەکانی ئەرمینیا یان دەهاتنە هەرێمی چیاو شارەزور و هەرێمەکانی دی، ئەوەی ئاشکرایە لە سەردەمی ئومەوی ڕێبەری سەرجەم ئەم بزاڤانە هەر عەرەب بون و زیاتر لایەگرانیان لەنێو هۆزە کۆچەرییەکان بون(محمد جاسم الحمادي، 1977: 147، فائزة محمد،(د.ت):150-151).

لە ڕاستیدا، ئەو هۆزانەی کەوا ناسرابون، مەیلی خەواریجیان هەیە و کەمتر لەگەڵ دەسەڵاتی ئومەوی بون و زیاتر لە جەزیرە خڕبوبونەوە و ئەمەش پاساوی ئەوەیە کە زۆربەی بزاڤەکان لەوێ سەریان هەڵداوە و ئەو ناوچەیە درێژکراوەی عێراق و شامە و ئەوێیان بە نیشتیمانی خۆیان دەزانی و بە چڕی لێی بڵاوبونەتوە و هەر بۆیەش بۆتە مۆڵگەیەکی خەواریج و بە تایبەتی هۆزی شەیبان.

کاتێك سەرکردەکانی خەواریج هەڵدەگەڕانەوە، یەکسەر لەنێو تیرە و خێڵە عەرەبەکانی هەرێمی جەزیرە، لایەنگریان پەیدادەکرد، ئەمەش بەڵگەیەکی ڕونە لەسەر ئەوەی کە دەیان هۆز و ماڵبات و خێڵی عەرەب لەو ناوچانە نیشتەجێبون،

هەروەها بەهۆی بونی خەواریج، هەرێمەکە بە (الجزيرة الخارجية) وەسـفکراوە و دانیشـتوانەکەی وا هەژمارکراون، کە زۆربەیان خەواریجن. (ابن عبد ربه، 1404هـ : 276/7؛ سـبط ابن الجوزی، ٢٠١٣: 96/14)، هەر بەهۆی هەژمونی خەواریج و زاڵبونیان بەسەر ناوچەکەدا، چیای سنجار بە (جبل الشراة)، یان (ناحية الشراة) ناونراوە(ابن الفقيه،1996: 285)، ئەمەش زیاتر ناوچەکانی دەوروبەری زنجیرە چیاکانی سـنوری عێراق و هەرێمەکەی گرتۆتەوە. (الهمداني، 1884: 133)، کە بەڵگەی ئەوەیە عەرەبەکانی هەرێمەکە پەیتاپەیتا پەیوەندییان بە بزاڤە خەواریجەوە دەکرد، زیادبونیشـیان بەردەوام بوە. (عطا عبدالرحمن، 2007: 239).

لە سـاڵی (66ك/685ز) (المختار الثقفي) لە ئومەوییەکان یاخیبو و چەند ناوچەیەکی جەزیرە و هەرێمی چییای خسـتۆتە بن دەسـتی خۆیەوە، ئەوەی لێرە جێگەی بایەخە ژمارەی سـەربازەکانی بە هەزار کەس خەملێندراون. (البلاذري، 1996: 396/6؛ الطبري، 1969: 39/6؛ الدينوري، 1960: 292)' ئەمەش بەڵگەی ئەوەیە، ژمارەیەکی زۆری عەرەبی ناوچەکە پەیوەندییان پێوەکردوە.

هەوەها لە سـەردەمی خەلیفە (عبدالملك بن مروان: 65- 85ك/685- 705ز) و لە سـاڵی(76ك/ 697ز)، ڕێبەرێکی خەواریج بە ناوی(صـالح بن مسرح). (الطبري، 1969: 216/6، لە هۆزی تميم، شـیا دەسـتبگرێت بەسـەر هەرێمی جەزیرە و موسـڵدا و لەوانەش شـاری دارا و بۆ ماوەیەك درێژە بە چالاکی خۆی بدات و ژمارەیەکی زۆری ئەندامانی بنو ربيعەو خەڵکی تر لەگەڵ بون. (الطبري، 1969: 220/6).

دوای کوژرانی صـالح، جێگرێکی بە ناوی (شـبيب بن يزيد) درێژەی بە خەباتی چەکداری دا [xvii] و لە نێوان سـنجار و نەصـيبين و دارا و ئامەد و داقوق چالاکی هەبوە. (الذهبی: 2006: 146/4) و خەڵکی هانداوە، لە دژی ئومەوییەکان ڕاپەڕن. (الجاحظ،1423هـ : 126؛ البلاذري، 1996: 17/8)هەر بۆ ئەو مەبەسـتە پەیوەندی لەگەڵ کوردەکانی ئەوێشدا هەبوە[xviii].

ئەوەی جێگای سەرنجە لەم بزاڤەدا، ئامادەبون و بەشداریکردنی بەڵکو سەرکردایەتیکردنی ژنانە تیایدا، لەمەش زیاتر دایکی شـەبیب کە ناوی(جهيزة) بو، پاش کوژرانی کوڕەکەی، بۆ ماوەیەك و تاکوژرانی ڕێبەرایەتی بزاڤەکەی کرد و وێرای پیاوان دوسـەت ژنیشی لەگەڵدا بو. (الاسـفرايني، الفرق بين الفرق، 1977: 90؛ الصـفدی، 2000: 59/16)، کە لەلایەن خەڵکی جەزیرە و شـارەزور و ڕۆژئاوای هەرێمی چیاوە، پشـتیوانیان هەبوەو خۆشـیان لەوناوچانە گیرساونەتەوە. (عطا عبدالرحمن، 2007: 253).

لە درێژەی بزاڤەکانی خەواریج، ساڵی(119ك/737ز)، (بهلول بن بشر الشيباني)، لە شوێنێکی هەرێمی جەزیرە دەرکەوت و کەوتە جموجۆڵ و چالاکی سـەربازی و کۆمەڵێ عەرەبی ناوچەکە لەدەوری کۆبونەوە، ئەوەتا لە هەواڵێکدا هاتوە"**شوێنکەوتوانی لە خزمانی خۆی و خەڵکی جەزیرە بون**" (البلاذري، 1996: 19/9)، لەگەڵ ئەوەی سەرەتا ژمارەی لایەنگرانی چل تا حەفتا کەسـێك بون، بەڵام دواتر بۆتە مەترسی بۆسـەر خەلافەتی ئومەوی، بۆیە خەلیفە ژمارەیەکی زۆری سەربازی نارده سەری و لە شەڕێکدا لە نزیك دێرێکی هەڵکەوتو لە نێوان جەزیرە و موسڵ بەهلول کوژرا و کۆتایی بە بزاڤەکەی هێنرا. (البلاذري، 1996: 19/9؛ مسـكويه، 2000: 108/3؛ ابن الاثير،1999: 241/4؛ سـبط ابن الجوزی، 2013: 95/11).

تا کۆتایی ســـەردەمی ئومەوی، دەرکەوتنی ڕێبەرانی خەواریج درێژەی هەبوە و هەر پاش لەناوبردنی بزاڤێك ئەوەندەی نەدەبرد یەکێکی تر سەری هەڵدەدا، ئەوەتا لە ساڵی(127ك/744ز)، ڕێبەرێکی دی خەواریج بە ناوی (سعید بن بجدل) لە هۆزی(نمیر)، دەرکەوت و ڕوی کردە ناوچەی مێرگ (المرج) ڕۆژهەڵاتی موسـڵ [xix]. لەوێش خەڵکێکی زۆر لە دەوریدا کۆبونەتەوە تا ژمارەی لایەنگرانی گەیشـــتە نزیکەی پێنج ســـەد کەســـێك (خلیفە بن خیاط، 1379هـ: 372، فائزە محمد،د.ت: 154).

لەمیانەی گێڕانەوەی بزاڤی خەواریدا، دەزانین کە کۆمەڵێك عەرەبی حومیەری(حمیر) لە ناوچەی(المرج) گیرساونەتەوە و یەکێکیان بە ناوی (أبا کرب) بزاڤێکی تایبەتی بە هۆزەکەی دامەزراندوە و دواتر خۆی و لایەنگرانی چونەتە ناو بزاڤەکەی (سعید بن بجدل)هوە و دانی بە ڕێبەرایەتیی ناوە. (خلیفە بن خیاط، 1379هـ: 372).

سەرباری هۆزەکانی (شیبان، نمیر و حمیر)، بنەماڵە و تیرەکانی دیکەی سەر بە قەیس و تەغلوبییش لە جەزیرە بڵاوبونەوە و نیشـــتەجێبون، ئەوەتا کاتێك مروانی بن محمد والی ئەرمینیا بو و هەواڵی کوژرانی خەلیفە ولیدی بن یزید(125-127ك/742- 744ز)ی پێگەهیشـت، خۆی بۆ شـوێنگرتنەوەی دەزانی و کەوتە خۆی و داوای لە عەرەبی قیس و تغلب کرد بەیعەتی پێبدەن و سەرئەنجام دەیان هەزار کەسیان بەدەنگیەوە چون بونە پشتیوانی و لە جەزیرەوە لەگەڵیدا ڕویان کردە حەلەب. (خلیفە بن خیاط، 1379هـ 372؛ البلاذري، 1996 424/6؛ ابن الاثیر،1999: 409/8). تەنانەت چیای ســـنجار بە هەوارگەی خەواریجەکانی هۆزی (بنو تغلب) ناوی هاتوە. (الهمدانی، 1884: 133)و زیاتر ئەوێ گۆڕەپانی چالاکییان بوە(عطا عبدالرحمن: 2007: 242-243)و لە نەخشـــەکەی ابن حوقل(م: 367ك/977ز)دا، باکوری چیای سنجار بە هەواری ڕەبیعە داندراوە. (ابن حوقل،1938: 207/1)

لە هەواڵێکی دیدا کە دەگەڕێتەوە بۆ کۆتایی ســـەردەمی ئومەوی، باسی قەیســـیەکانی جەزیرە(قیس الجزیرة)کراوە کە لە خەلیفە مروان ڕەنجا بون و دڵیان شـــکابو. (البلاذري، 1996: 424/6) بۆیە دەمێك خەلیفە مروان بن محمد (127-132ك/744- 749ز)، کە لەبەرامبەر عەباسیەکان دەجەنگا، جگە لە (ابن حدیدة السلمي) کە برای شیریی بوە، لەگەڵ کەسێکی دی کە بەرپرسی پۆلیسی بو، هیچ قەیسییەکی جەزیرە بە هانایەوە نەچوبون. (الازدي، 1971: 330/1). بەڵام لە کاتی بەرەنگاربونەوەی لەگەڵ لەشکری عەباسیەکاندا، باس لەوە کراوە، کە سەد هەزار جەنگاوەری لە خەڵکی شام و جەزیرە لەگەڵ بوە لە عەرەب و مەوالی. (الطبري،1969: 409/7؛ الأزدي،1971: 307/1، 318، ابن الاثیر، 1997: 393/4) . ئەمەش ئەوە دەردەخاتە کە چەند عەرەب لە جەزیرە نیشتەجێبونە، کە بەشداریان لە سوپای مرواندا کردوە.

لە ســاڵانی(128-129ك/746-747ز)، کەســێکی خەواریج بەناوی(الضــحاك بن قیس) لە هۆزی شــەیبان لە دژی خەلافەتی ستەم و سیاسەتی دەوڵەتی ئومەوی سەری هەڵدا و هەریمی جەزیرەی کردە ناوەندی چالاکیەکانی. (خلیفة بن خیاط، 1379هـ: 379؛ الطبري، الطبري،1969: 322/7)و بەپێی هەواڵێك ژمارەی لایەنگرانی بە دەیان هەزار کەس خەمڵێندراوە و گەیشـتۆتە سـەدو بیسـت هەزار کەس، دواتر لە گوندی(کفرتوثا)، لەبەرامبەر سـوپای خەلیفە مەروان دەشکێت وخۆی و هەزاران کەس لە لایەنگرانی دەکوژرێن، بە گوێرەی هەواڵێك لەنێو کوژراواندا نزیکەی هەشتسەد ژن هەبون. (ابن الاثیر، 1999: 352/4؛ ابن الجوزی، 1992: 266/7).

ئەوەی لێرە و لە بزاڤەکەی (شبیب بن یزید)بۆ ئێمە گرنگە و شایەنی سەرنجە ئەوەیە کە ئامادەبون و بەشدارپی ژنان لە کار و کایەی سیاسیی لە جەزیرە، بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە ئەم عەرەبانە بە ژن و ماڵ و خاوخێزانەوە هاتون بە یەکجاری نیشتەجێبونە.

(عمیر بن الحباب)، یەکێك بو لە سەرکردە ناسراوەکان، ڕۆڵ و دەنگوباسی دیارە لە شەڕە ناوخۆییەکانی سەردەمی ئومەوی، ماڵ و بارەگاکەی لەسەر ڕوباری (البلیخ) بو لە جەزیرە و دەمێك کشایەوە زێدی خۆی و هۆزەکانی قەیس لەدەور کۆبونەوە، کە بەکاری دەهێنان بۆ هێرشکردنە سەر تیرە و خێڵەکانی کەلب و یەمانییەکان. (البلاذري، 1996: 59/7؛ ابن الأثیر، الکامل،1999: 366/3) ئەمەش دەیسەلمێنێت کە لەو ناوچانە، دەیان تیرەو بنەماڵەی ئەم هۆزانەلەوێ نیشتەجێبونە.

باسی دوەم: نیشتەجێبونی عەرەب لە هەرێمی چیا و شارەزور:

ئاشکرایە، ناوی ئەم هەرێمە بە چیا یان چیاکان هاتو، چونکە ناوچە چیایەکان و چەند زنجیرەکێوێك، زۆربەی ڕوبەری ئەم هەرێمە پێکدەهێنن، ئەم هەرێمە لە سەردەمانی پێش ئیسلامدا، بە کوهستان دەناسرا. (الخطیب البغدادی، 1417هـ: 428/1)، کە پەیڤێکی کوردی- ئێرانییە و بە واتای هەرێمی چیا، یان هەرێمێکی فێنك دێت و ئەم ناوە لە سەردەمی ئیسلامیش هەر بەکاردەهات و پاش ئەوەی فۆرمی عەرەبی وەرگرت و کرا (قهستان). (القزوینی، د.ت: 314)، ئەم ناوەش دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی ساسانیەکان کە بۆ ناوچە شاخاویەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستانیان داناوە و بەهۆی ئەوە بوە،کە زۆربەی پێکهاتەی خاکەکەی کێوی بەرزی لێبوە. (زرار صدیق، 2020: 38)، بە گوتەی یاقوتی حەمەوی(م:626ك/1229ز)، لە زۆرەبەی وڵاتانی عەجەمدا، چەندین شوێن هەن، بە قوهستان ناودەبرێن. (یاقوت الحموی: 1995: 452/2).

هەروەها ناوەکەی لە زمانی عەرەبی بۆتە قوهستان و لە کوردیش دەبێتە کوێستان، کە تا پاش سەردەمی ئیسلامی و لە سەرچاوە عەرەبییەکان جاروبار بە قوهستان دێت، بەڵام وەك ئاشکرایە، عەرەبەکان، هەڵدەستان، بە وەرگێڕانی ناوە تۆبۆگرافییەکان بۆ زمانی عەرەبی و لەم ڕوانگەوە ناوی (کوێستان(قوهستان)یان کردە (اقلیم الجبال- بلاد الجبل)[xx].

سەبارەت بە دەستنیشانکردنی سنوری هەرێمی چیا[xxi]، ئاشکرایە پێشتر ژمارەیەك ڤەکۆڵەر ڕابونە بە دیاریکردنی هەرێمی چیاکان، هەروەها دیاریکردنی ئەو بەشەی هەرێمەکە، کە پتر کوردنشینن و بەشێکن لە کوردستان و چەند شارێکی دەگرتەوە. (النقشبندی، 2008: 34؛ نیشتیمان بشیر، 1994: 16-18)، هەروەها زانیارییەکان جیاوازن و ناکرێ بە شێوەیەکی ورد سنورەکەی دیاری بکەین، گەڕۆکەکانی مسوڵمانان، ڕاستە لە زۆر شتدا یەکدەنگن و هەندێ باژێر یەکلابونەتەوە، کە سەر بە هەرێمی چیان، بەڵام هاوکات لەوە جیاوازن، لەهەندێك شار، کە دەکەونە قەراغی هەرێمەکە و یەکلانەبۆتەوە کە ئایا ئەمە سەر بە هەرێمی چیان یان نا، بە هەرحاڵ دەکرێ پوختەی ئەم بۆچونانە چڕبکەینەوەو بگەینە ئەو ئەنجامەی، کەپێشتر لێکۆڵەرانی تر پێیگەیشتون[xxii].

سەرەنجام بەو شێوەیە دیاریکراوە، کە لە وڵاتی دەیلەم و هەرێمی ئازەربیجان دەستپێدەکات، تاکو خوزستان، هەروەها لە بەشی ڕۆژهەڵاتی هاوسنوری هەرێمی ئەسفەهان و فارسە، لە بەشی ڕۆژئاواش هاوسنوری عیراق و جەزیرەیە. (ابن حوقل، 1938: 427/2؛ الاصطخری، 2004: 195؛ السمعانی، 1962: 516/10).

سـەبارەت بە شـارو باژێرە کوردنشـینەکان، کە ناوەڕۆکی بابەتەکەی ئێمەیە و بەشـێك بون لە کوردسـتان، دەکرێ بڵێین، شارەکانی: دینەوەر(ماە الكوفة)، نەهاوەند(ماە البصرة)، کرمانشاهان- کرماشان، شاپور خواست، ماسبذان(ماسەبتان)، میهرجان کودك، صیمرة، سیسـەر، سـەدخانیە. (ابن حوقل، 1938: 358/2)و لە سـەرچاوەکان بە زەقی ناویان دێت و باسدەکرێن، کە زۆرینەی دانیشتوانەکەیان کوردبون.

دیارە هەرێمی چیاکان، هەرێمێکی پانوپۆر و گەورەیە و لە دەیان شـــار و باژێرو شـــارۆچکە پێکدێت، بۆیە پرۆســـەی فەتحکردنی لەلایەن مســـوڵمانەکانەوە ماوەیەکی درێژی خایاند، لە لایەکی ترەوە، لە وردەکاری پرۆســـەی فەتحکردندا بۆچونی جیاواز هەیە، بە هەر حاڵ دەکرێ بڵێین، دواى شـەڕی جەلەولا، لە سـاڵی لە سـاڵی(16ك/637ز). (اليعقوبی، 1425هـ، 104)، بەرە بەرە باژێڕەکان کەوتنە بەر شاڵاوی عەربە مسوڵمانەکان و یەك لە دوای یەك، هەندێکیان بەشەڕ و هەندێکیان بە ئاشــتی و پێکهاتن فەتحکران، هەر بەو هۆیەشـەوە سـەرجەمی شـارو گوندەکانی هەرێمی چیا بەیەکەوە فەتحکراون[xxiii]، بەڵام دەتوانین بڵێین، هەڵوێسـت لە هەرێمی چیا زیاتر دوای شـەڕی یەکلاکەرەوەی نەهاوەند لەسـاڵی سـاڵی(21ك/642ز)بو کە بە (فتح الفتوح) ناسراوە و بە بەرژەوەندی عەرەبە فاتیحەکان کۆتایی هاتوە و ناوچەکە کەوتە ژێر دەسەڵات و هەژمونیانەوە[xxiv].

هەروەها لە پرۆسـەی فەتحکردندا، چەندین شـەڕوپێکدادان ڕویداوەو خەڵکی زیاد لە باژێڕێك هەڵگەڕاونەتەوە و دژی مســوڵمانەکان ڕاپەڕیون و ئامادەنەبونە ئەو مەرجانەی بەســەریاندا ســەپێندراوە جێبەجێیان بکەن، وەك ســەرانەدان، لەلایەکیترەوە هەندێك ناوچە بە شەڕ فەتکراون و هەندێکیش بە ئاشتی و بە ڕێککەوتن[xxv].

دەبینین (أبو موسى الاشـــعری)، ماوەی پێنج ڕۆژ گەمارۆی دینەوەری داوە و ڕۆژێك شـــەڕی لەگەڵ خەڵکەکەی کرد و دواتر بە ڕێککەوتن لەســەر خەراج و ســەرانە خۆیان بەدەســتەوە دا. (البلاذري، 1988 :300؛ قدامه بن جعفر،1981: 372؛ ابن الاثیر، 1999: 399/2. لە کۆتایدا سەرجەم شارو گوندەکانی هەرێمی چیا چ بەشەڕ چی بە ئاشتی فەتحکراون، کە بەو مەرجەی ســەرانە و موڵکانە بدەن و لە بەرامبەردا فاتیحەکان نەیان کوژن و گیانیان پارێزراو بێت. (زرار صــدیق، 2020: 21).

دەبینین لەگەڵ ئەوەی لەگەڵ خەڵکی ماسبذان و سیروان بەئاشتی ڕێککەوتون، بەڵام دەستیان بەسەر زەویەکاندا گرتووە و بونەتە خاوەنی موڵکەکانیان. (البلاذري، 1988؛300، قدامة بن جعفر، الخراج، 1981: 372)، هەروەها لەکاتی گرتنی نەهاوەند، بەڵێن بە خەڵکەکەی دەدەن، کە لە بەرامبەر کردنەوەی دەرگاکانی قەڵاکە، خۆیان و زەویەکانیان پارێزراو دەبن، ئەوەتا یەکێك بە عەرەبە فاتیحەکان دەڵێ: "ئایا پارێزراو دەبم لەســـەر ضـــیاعەکەی خۆم. (الدینوری، ١٩٦٠: 137). داوای دڵنیایی سەروەت و سامانەکەی دەکات، کە لە بەرامبەردا گەوهەرێکی پێ نیشان دەدات، کە نرخەکەی نازاندرێت و زۆر گرانبەهابوە. (الدینوری، ١٩٦٠: 137).

ســـەبارەت بە نیشـــتەجێبونی عەرەبە فاتیحەکان لە هەرێمی چیا، دیارە ئەم پرۆســـەیە، هاوشـــێوەی گشـــت ناوچە فەتحکراوەکان، هاوتەریب بو لەگەڵ پرۆســەی فەتحدا، ئەوان بۆ ئەوەی پێی خۆیان قایم بکەن و دەســەڵاتی ئیسـلامی جێگیر بکەن و ڕێگەنەدەن بە خەڵکی ناوچەکە لە خۆبەدەســتەودان پەشـیمان ببنەوە و هەڵبگەڕێنەوە، بۆیە پێویسـت بو

فاتیحەکان هەر یەکەکەیان لە شوێنێك نیشتەجێبن و ئۆردوگا و پایەگا دروست بکەن، ئەم سیاسەتە لە هەرێمی چیاش پەیڕەوکراو چەند سەرکردەیەکی عەرەب بە ماڵ و خاوخێزان و فاتیحەکانەوە نیشتەجێبون.

هەروەها نیشتەجێبونی عەرەب، لەم هەرێمە، پێچەوانەی هەرێمی جەزیرە، لە سەردەمانی پێش ئیسلام نەبوە، هەرچەند لە هەواڵگەلێکی لاوازدا، باس لەم بابەتە کراوە بۆ نمونە دەگوترێت گوایا شاری حلوان بەم ناوە ناونراوە چونکە شاهێکی ساسانی ئەم شارەی بەخشیبو بە حلوانی بن عمران لە هۆزی قضاعه. (یاقوت الحموی، 1995: 268/2).

لە ڕاستیدا پرۆسەی نیشتەجێبون هاوشانی فەتحی ئیسلامی دەستی پێکردوە. (فرست مرعي، 2005: 459) و دەکرێ بڵێین، تەواو هاوکات بوە، لەگەڵ تەواوکردنی فەتحکردن، کە بە سەرکەوتنی یەکلاکەرەوەی عەرەبەکان کۆتایی هات جریری بن عبدالله لە هۆزی بوجەیل، پاش شەڕی جەلەولا و گرتنی حلوان و شارو شارۆچکەکانی دەوروبەری، ڕابو بە نیشتەجێکردنی بنەماڵەکەی خۆی ژمارەیەك لە خزم و کەسوکاری خۆی لە شارەکە. (البلاذري، 1988: 302؛ قدامه بن جعفر،1981: 372)، بەگەواهی (البلاذري) وەچە و نەوەی جریر تا نیوەی دوەمی سەدەی سێیەمی کۆچی/ نۆیەمی زاینی لە شارەکە مابون. (البلاذري، 1988: 295).

هەروەها (کسماداران)[xxvi]، قەڵایەکی دێرینی هەرێمی چیابو، دەکەوتە سەر ڕێگای دەینەوەر بەرەو هەمەدان هەر لەگەڵ پرۆسەی فەتحکردندا کەوتە بەر شاڵاوی عەرەبە فاتیحەکان، ئەوەبو دەمێك لە قەڵای مێرگەوە(مرج القلعة)[xxvii]، ڕویان دەرکردە نەهاوەند، تا ئامادەکاری بۆ شەڕی گەورەی نەهاوەند بکەن، ئەم قەڵایە گەمارۆدرا، ئەوەبو مسوڵمانەکان درێژەیان بە پێشڕەوی دا بەرەو نەهاوەند و سەرکردەیەك بە ناوی(النسیر بن دیسم بن ثور (م:35ك/655ز)، لە هۆزی (العجل) ڕاسپێردرا، کە درێژە بە دورپێچی قەڵاکە بدا. (التمیمی، ۱۹۹۳: 44؛ الطبري،1969: 330/4؛ یاقوت الحموی، 1995: 33/5)، ئەویش بەم کارە ڕابو و هێزێکی زۆری لە پیاوانی هۆزەکەی خۆی لە هۆزی حەنیفە یاوەری بون و لە دەوروپشتی قەڵاکە سەنگەریان گرت. (الکلبی، 1986: 554)، بۆیە هیچ چەکدارێکی ئەم دو هۆزە، لە گرتنی نەهاوەند و شەڕە گەورەکەی (فتح الفتوح) بەشدار نەبون و لە دەوروپشتی قەڵاکە مانەوە. (الطبري،1969: 146/4؛ یاقوت الحموی، 1995: 285/5)، ئەوەتا الکلبی(م:204ك/819ز) کە دەمێك نسیر دەناسێنێت، ئاماژە بەوە دەدات، کە خاوەنی قەڵای نسیرە. (ابن حزم، 1962: 314) و لەو ڕۆژەوە ئەم قەڵایە بە قەڵای نسیر ناوزەندکرا. (التیمی: 1993: 44؛ یاقوت الحموی، 1995: 285/5). شایەنی باسە، ئەم سەرکردە عەرەبە تا سەردەمی خەلیفە عوسمان لە ناوچەکە مایەوە و لە لایەن خەلیفەوە کرا بە والی ئەصفەهان و تا ساڵی(35ك/656ز) مرد. (التمیمی:1993: 44؛ الطبري،1969: 330/4).

(کثیر بن شهان بن الحصین) لە بنەماڵەیەکی ناوداری عەرەب بو و گەورە و سەرداری هۆزی (المذحج) بوە لە کوفە. (ابن سعد، 2001: 270/8؛ ابن حجر، 1415ھ: : 427/5)، حصینی باپیرەی لەسەر دەستی پێغەمبەر(د.خ) بوە مسوڵمان و هەڤاڵێکی دڵسۆزی لێدەرکەوت و لە شەڕی هەڵگەڕاوەکان(حروب الردة)[xxviii] کوژرا. (ابن سعد، 2001: 270/8؛ ابن عساکر، تاریخ 1995: 32/50)، کثیر بۆخۆیشی هەرچەند یەکلا نەبۆتەوە، ئایا بۆتە هەڤاڵی پێغەمبەر(د.خ) واتا صەحابی یان نا، بەڵام لە شەڕی قادسیە(15ك/636ز) ڕۆڵی بەرچاوی گێڕا، دواتر وەك کەسایەتیەکی دیاری عەرەب، ڕۆڵی لە ڕوداوەکان هەیە و بەوە دەناسرا، کە هەوادار و لایەنگری ئومەوییەکانە و هەر لەسەردەمی ئەواندا پلە و پۆستی سەربازی و کارگێڕی وەرگرتوە، بۆیە چەند موڵك و ناوچەیەکی پێ بڕدرا، لەوانەش شاری

ماســـبەتان(ماســـبذان) لە هەرێمی چیا، ئەویش لەوێ ڕابو کۆشـــکێکی گەورەی بنیاتنا، کە هەر بەناوی خۆیەوە دەناسرا(قصر-کثیر) [xxix]، هەروەها ئەو موڵکانەی بە پشتاوپشت بۆ کوڕ و نەوەکانی مانەوە و تا سەدەکانی دواتریش، واتا تا ســەردەمی عەباسی کوڕ و نەوە و وەچەکانی لەوێ هەر مابون و خاوەن دەســەڵات و بەرپرســیاریەتی بون. (ابن سـعد، 2001: 270/8: ابن عساكر، 1995: 32/50؛ زرار صديق، 2020: 72).

ئەوەتا (زوهرة بن حارس بن منصـــور بن قيس بن كثير بن شـــهاب) یەکێك بو لە نەوە میراتگرەکانی و زەویوزاری لە ماســـبذان هەبوە. (الكلبی،1986: 283/1؛ البلاذري: 1988: 301)، و محەمەدی کوڕیشی_ هەر لە ماســـبذان نیشـــتەجێبوە و بەڕێوەی بردوە. (ابن ســـعد، 2001: 270/8؛ ابن عســـاکر، 1995: 32/50) ئەمە وێڕای ئەوەی لە دینەوەریش کۆشکی تایبەت بەخۆی هەبوە. (البلاذري، 1988: 349؛ ياقوت الحموی، 1995: 404/5).

لەلایەکیتر دەکرێ بڵێین عەرەبە فاتیحەکان، دەمێك بەنیازی فەتح و شـــەڕی نەیارنیان، ڕویاندەکردە هەر شـــوێنێك زۆربەی جار ژن وماڵیشـــیان لەگەڵ خۆیان دەهێنا، ئەمەش ڕەنگە ئەوەی لێ بخوێندرێتەوە، کە ئەمانە بەتەمای مانەوەی یەکجارەکی بونە و نیازی ئەوەیان نەبوە بگەڕێنەوە وڵاتی خۆیان، هەرچەند زانیاری لەســـەر ئەو پرســـە یەکجار کەمە و هەواڵەکان ئەوەندە دادمان نادەن تا زیاتر لەو پرســـە بکۆڵینەوە و بەڵگەکان بایی ئەوە نین لێکدانەوە بۆ ئەم دیاردەیە بکەین و تیشـکی بخەینە سـەر، بەڵام لە پەراوێزی چەند وردە ڕوداوێکەوە، ئەمەمان زیاتر بۆ ڕون دەبێتەوە، بۆ نمونە لە دەمی شـــەڕەکانی هەرێمی چیاکان و لە کاتی چونی عەرەبەکان لە کرماشـــانەوە بەرەو دینەوەر و نەهاوەند، توشی چیایەکی بەرز هاتن کە لە چەند لوتکەی نارێك پێکدەهات و بەرزی و نزمی دەکەوتەوە نێوانیانەوە، عەرەبێك دەمێك ئەم کێوەی بینی گوتی ئەوە هاوشێوەی ددانەکانی سەمیرەیە و شاش و نارێکە، بە پاساوی ئەمە ناوی چیایەکە نرا (سـن ســـميرة)، ســـەمیرەش ژنێك بو لە هۆزی (بنو ضـــبة)[xxx] و یاوەریان بو. (البلاذري، 1988: 301)، ئەمەش بەڵگەیەکی دیکەیە دەچێتە پاڵ ئەو بەڵگەیەی کە- وەك پێشتر باس کرا- ئاماژە بە بەشداریی ژن کراوە لە بزاڤەکانی خەواریجەکان.

لە میانەی ئەو کەسایەتییە عەرەبانەی، کە لە زیدی خۆیانەوە کۆچان کردوە، (إدريس بن معقل العجلی)، کەسایەتییەکی دیاری عەرەب بو، لە سەردەمی خەلیفە هشام بن عبدالملك (105-125ك/724-743ز)دا، بە خێڵەکەیەوە لە کوفەوە کۆچیکرد و هاتە هەرێمی چیاکان. (البلاذري، 1988: 306؛ ابن الفقيه، 1996: 529) و لە ناوچـەیەکی ناوەندی هەرێمەکە گیرســـایەوە و لە یەکێك لە گوندەکانی هەمەدان بەناوی(مس) نیشـــتەجێ بو. (البلاذري، 1988: 306) و پاشان وەك لە هەواڵێك هاتوە، لە بارزگانێکی ناوچەکە هەڵگەڕایەوە و کوشتی و دەستی بەسەر ماڵ و سامانەکەیدا گرت، لەبەرامبەر ئەو ڕەفتارەی ڕەوانەی کوفە کراو ماوەیەك زیندانی کرا، بەڵام ئەمە نەبوە هۆی ئەوەی دەســـەڵات و هەژمونی بنەماڵەکەی لە ناوچەکە بپوکێتەوە، بەڵکو دواتر ناوچەیەکی بەفراوانی نێوان ئەصـــفەهان و هەمەدانی پاوان کرد و ڕەزامەندیی خیلافەی دەســـت خســـت، دوای خۆی عیســـای کوڕیی بە یەکجاری جێگیر بو و دەســـەڵاتی فراوانتر کرد و بنیاتی شاری کەرەجی دانا و جۆگا و ئاوی بۆ ڕاکێشا. (السمعانی، 1962: 66/11؛ ابن الاثير، 1980: 90/3) و شورایەکی بەدەوریدا دروســـتکرد و دەســـتی بەســـەر ناوچەکانی دەوروبەریدا گرت و ئاوەدانی کردەوە و بوە هاوپەیمان و لایەنگری خەلافەتی عەباسی، بۆیە ئەوانیش ڕێگەیان پێ داون و پۆستیان پێشکەش کردون. (ابن طيفور، ٢٠٠٢: 132، المرزباني، ١٩٨٢: 334)، پاش خۆی قاسمی کوڕی عیسا ناودار بە(أبو دلف العجلی: م226ك /841ز) بنیاتنانی شارەکەی تەواو کرد و خزم و کەس و خێڵەکەی تێدا نیشتەجێکرد و بە شاری (کرج أبـــی دلف)ناسرا. (الكلبی، ١٩٨٨: 72/1) و خۆیشی

و بە میری کەرەج ناوی هاتوە(الکلبی، 1986: 550؛ الخطیب البغدادی، 1417: 412/12)، تەنانەت (ابی دولف) خۆی بە شاهی ساسانی دەچواند و وەك ئەو هەڵسوکەوتی دەکرد، ئەم هەڵوێستەشی لە بەیتە شعرێکیدا ڕەنگی داوەتەوە، کە دەڵێت:

"**إني امرؤ كسروي الفعال ... أصيف الجبال وأشتو العراقا**". (ابن عبد الربه،1404هـ: 39/2؛ ابن الفقيه،1996: 483، المسعودی، د.ت: 33/1؛ یاقوت الحموی، 1993: 1705/4).

بە هەرحاڵ خۆی و براکانی ماوەی سی وسێ ساڵ ناوچەکەیان بەدەستەوەبو(ابن حزم، 1962: 313)و بەخۆیشی کەسایەتیەکی ناوداری ناوچەکە و دەمڕاست و نوێنەری خیلافەی عەباسی بوە. (البلاذري، 1988: 306؛ ابن الفقيه:1996: 529).

هەر لەمیانەی بەردەوامبونی کۆچی تیرە و بنەماڵە عەرەبەکان لە کوفەو بەسراوە بەرەو هەرێمی چیاکان و ناوچەکانی تر، لە کۆتایی سەردەمی ئومەویدا، کەسایەتیەك بە ناوی (خشرم بن مالك) لە کوفەوە ڕوی کردە ماسبدان- ماسەبەتان و لەوێ نیشتەجێ بو و هەندەی نەبرد موڵك و سامانێکی زۆری پێکەوە نا و پاش خۆی چی زەویوزارێکی هەبو بە میرات بۆ کوڕ و نەوەکانی مایەوە کە ئەوەی زانراوە تا نیوەی دوەمی سەدەی سێیەمی کۆچی/نۆهەمی زایینی هەر لە شارەکە مابون. (البلاذري، 1988: 301)، لە لایەکی تر ئەگەر لە وردەکاری ڕوداوەکانی سەردەمی خەلیفە عبدالملك بن مروان وردبینەوە، ئەو یاخیبونانەی، کەوا دەرکەوتن، وەك بزاڤی مصعب بن زوبیر(م:72ك/691ز) و موختاری ثەقەفی (الثقفی) و هەرێمی چیاکان بوە مەیدانی شەڕ و ڕوبەڕونەوەکانیان، لێرەوە بۆمان دەردەکەێت، کە ژمارەیەکی زۆری عەرەب، لەو هەرێمانە هەبونە و هەر لایەکی سیاسی، بۆ درێژەدان بە خەبات و خۆبەهێزکردنی، چەکداران و لایەنگرانی هۆزەکەی لەگەڵ بون، ئەوەتا فروه بن نوفل الاشجعی(م:41ك/661م)، خۆی و پشتیوانەکانی، چۆتە شاری حەلوان و لەوێ خەراجی کۆکردۆتەوەو بەسەر لایەنگرانیدا دابەشکردوە. (الدینوری، 1960: 211)، تا هاتوە ژمارەی لایەنگرانی زیادی کردوە(فائزه محمد، د.ت: 152).

هەروەها بزوتنەوەی (مطرف بن المغیرة(م:50ك/670ز)، ساڵی (77ك/696م) دەرکەوت و لە ڕۆژئاوای هەرێمی چیا گیرساوەتەوە، سەرەتا چۆتە حەلوان شەڕی کوردەکانی کرد و ژمارەیەکی لی کوشتن، ئەوجا چۆتە هەمەدان و دینەوەر(ماه دینار)، و لەوێ براکەی هاوکاری کردوە(ابن الاثیر، 1999: 466/3؛ ابن خلدون، ١٩٨١: 200/3.)، کە خۆی و باوك و براکانی، باشترین و دڵسوزترین کەسی بون، هەر بۆیەش چالاکیەکانی بردۆتە مەدائین و ڕۆژئاوای هەرێمی چیا. (عطا عبدالرحمن، 2007: 256)، لەوێش خەڵکەکەی هاوکاریان کردوە. (ابن الاثیر، 1999: 466/3)، لێرەدا بەدیاردەکەوێت، کە عەرەبەکان لەکاتی بەڕێوەبردنی هەرێمە کوردنشینەکان خۆیان و کەس و کارەکانیان بۆ شوینی مەبەستدار کۆچیان کردوە.

سەبارەت بە شارەزور، ئاشکرایە کە ناوێکی جوگرافی دێرینە و دەرکەوتنی بۆ سەردەمانی پێش ئیسلام دەگەڕێتەوە[xxxi]، لە مێژودا زیاتر وەك دەڤەرێك دەناسرا نەك ناوەندێکی ئاوەدانی و لە ژمارەیەك باژێر و شارەدێ و گوند پێکدەهات، هەرچەند خودی یەکێك لەو شارۆچکانە هەر بە شارەزور ناودەبرا کە ناوەندی ناوچەکە بو، گەڕۆك موسعەری کوڕی موهەلهەلی خەزرەجی (م390ك/1000ز) کە بە خۆی پاش ساڵی (341ك/952ز) بە شارەزوردا گوزەری کردوە دەڵێت ناوچەکە

بریتیە لە باژێرگەلێك و گوندەوارێك. (الخزرجی، 1995: 11؛ زرار صـــدیق، 2020:)، واتا لە شـــارەزور ئاوەدانیەکی وا گەورەی نەبوە، کە پێی بگوترێت شار، بەڵکو چەند شارۆچکەو گەورە دێ و گوندی لێ بوەو ئەمانە لە سەرەتای فتوحاتی ئیسلامیدا ناویان هاتوە.

دەڤەری شـارەزور لەگەڵ بچوکییەکەی هەرێمێکی ناسراو بو و لە ڕوی کارگێڕییەوە لە سـەرەتای فەتحی ئیسـلامییەوە تا دوا سـاڵەکانی سـەردەمی خەلیفە (هارون الرشـید:170-193ك/786-809ز)، سـەر بە موسـڵ بو و موسـڵیش ناوەندی هەرێمی جەزیرە بو، ئەوەتا لە هەواڵێکدا، کە دەگەڕێتەوە بۆ کۆتایی سـەدەمی ئومەوی، وا داندراوە کە سـەر بە موسـڵە. (الطبري،1969: 353/7)، بەڵام پاشتر و لە سەردەمی خەلیفەی ناوبراو، شارەزور لە موسڵ دابڕێنراو و لەگەڵ دارا ئاباد و صـــامەغان، کرانە سێ کورەی ســـەربەخۆ و لەلایەن یەك والییەو بەڕێوە دەبران و بە ناوی ویلایەتی شـــارەزور ناسرا. (البلاذري، 1988: 325؛ قـدامـة بن جعفر، 1981: 383: ابن الاثیر، 1999: 418/2، 276/19، الحمیری، 1980 :350)، لە سەدەکانی دواتریش ناوی چەند قەڵاو شارێکی تری شارەزور هاتوە(القزوینی، د.ت: 398) وەك: قنا کە ڕەنگە هەر قسنان بێت، تیرانشاه، دەیلەمستان[xxxii]، دزدان[xxxiii]، بیر[xxxiv]، (نیم از راه)[xxxv]، یاخود(نیم راه)[xxxvi]، کە ماوەیك بەناوەندی هەرێمەکە داندراوە. (یاقوت الحموی، 1995: 375/3). ئەم شـوێنانە ناویان لەگەڵ یەك هاتوە، و وادیارە هەندە لە یەکدی دور نەبونە. (البلاذري، 1996: 324/13).

شایانی باسە، جێگا و شوێنەواری ئەم ئاوەدانیانە تا ئێستا یەکلانەبۆتەوە، کە دەکەونە کوێ شارەزورەوە هەروەها بیرو بۆچون لەسەر دەستنیشانکردنی شوێنەکە لە ڕۆژگاری ئەمڕۆدا هەنە، بە هەرحاڵ، ئێمە لەم لێکۆڵینەوە، شارەزورمان بە بەشێك لە هەرێمی چیاکان داناوە. (الطبري،1969: 176/9).

سەبارەت بە فەتحی شارەزور، لە سەردەمی خەلیفە عمر بن الخطاب (13- 23ك/ 634-644ز)، فەتحکراوەو دەربارەی ساڵی فەتحەکەشی، لە دوای هەر یەکە لە حلوان و ناوچەکانی موسڵ، فەتحکراوە[xxxvii]و ئەوانەش لە نیوان ساڵانی(16-19ك/637-640ز)، فەتحکراون و لێرەوە بۆمان دەردەکەوێت کە شارەزور لە دەوروبەری ساڵانی(20ك) فەتکرا. (فائزه محمد عزەت. د.ت: 141).

سەبارەت شێوازی فەتحی هەرێمەکە، لەگەڵ ئەوەی زۆربەی سنوری هەرێمەکە بە شەڕ فەتحکراوە، بەڵام بەشێك لە دانیشتوان، دوای گەمارۆدانیان بە ڕێککەوتن خۆیان بەدەستەوە داوە، ئەوەتا بەگێڕانەوە، لە خەڵکی بە تەمەنی ناوچەکە، ئاماژە بەوە دراوە، کە دانیشـتوانی(صـامغان و داراباذ)، ڕازی بون سـەرانە و موڵکانە بدەن و لە بەرامبەردا گیانی خۆیان و خـێزانـیـان پـارێـزراو بـێ. (الـبـلاذري، 1988: 325، الـطـبري، 1969: 176/9)، دەتـوانـین بـڵـێـین، ئـەم خـۆ بدەدەستەوەدانەشیان إجباری بوە، چونکە بەپێی ئەوەی دواتر خەڵکەکەی هەڵگەڕاونەتەوەو جارێکی تر باج و خەراجیان بەســەردا ســەپێندراوە(البلاذري، 1996: 324/13)، بە دەردەکەوێت، کە خۆ بدەســتەوە دانیان بە ڕەزامەندی خۆیان نەبوە.

بە شێوەیەکی گشتی بەهۆی ئەوەی خەڵکی شارەزور لەدژی دەسڵاتدارانی ناوەندی خەلافەت بون، دەبینین دانیشتوانی شـــاری دزدان، وا ناسراون، کە ســـەرکردەکانی لەگەڵ خەلافەت ناکۆکن. (القزوینی، د.ت: 398)، بۆیە ئەم ناوچەیە بەردەوام بۆتە پەناگەی ئەو کەســـانەی لە دەســـەڵات هەڵگەڕاونەتەوەو، هەروەها بە پەناگەی هەمو ترســـاو پەلامار

دراوێك ناوی هاتوه. (یاقوت الحموی، 1995: 375/3)، بونی گروپە خەواریجەكانیش لە شـــارەزور بەهۆی گونجاوی ناوچەكە بوە، كە دور بوە لە ناوەندی خەلافەت، ئەمەش بۆتە هۆی ئەوەی لەم ناوچەیە خۆیان ببیننەوە. (فائزە محمد عزەت، د.ت: 151).

ئەوەی جێگەی سەرنجە ئەم ئاخافتنەی لەسەر شارەزور كراوە، كە گوایە پەناگەو هەتوانی كەسانی هەڵگەراوەو یاخییە، لە واقیعدا هەر وابوەو ئەم بۆچونە لە جێگای خۆیەتی، ئەگەر لە بزاڤ و جموجۆڵی ڕێبەرانی خەواریج وردبینەوە تێدەگەین، كە ئەم بزاڤانە دەمێك سەریان هەڵدەداو لەلایەن سەركردەو بەرپرسانی دەوڵەتی ئومەوییەوە فشاریان دەخرایە ســەرو تەنگاو دەكران، ئەوا بە خۆیان و چەكدارو لاینگرانیانەوە، كە زۆربەی هەرە زۆریان لە پیاوانی هۆزە عەرەبەكان بون، هەڵدەهاتن بۆ شـــارەزورو تێیدا جیگیر دەبون، دەكرێ بڵێین ئەمەش هۆیەكی بنەڕەتی بو بۆ ئەوەی ڕێژەیەكی بەرچاوی عەرەب بڕژێنە شـــارەزورەوە و بەگوند و دەشـــت و چیایەكانیدا بڵاو ببنەوە، ئەوەتا یەكێك بەناوی (حوثرة الاسدی)، بزاڤێكی ڕاگەیاند و یەكسەر ڕویكردە دەڤەری مەندەلی و دەڵێن ئەمە یەكەم كەس بوە، دوای كوژرانی خەلیفە علی لە ساڵی(40ك/661ز) دەرچوە. (المبرد، ١٩٩٧: 175/3)و لە هەمان ساڵدا(فروة بن نوفل الاشجعی)، لە خەلیفە علی جیابۆتەوەو بە یاوەریی پێنجسەد كەس لە لایەنگرانی چۆتە شارەزور و تا ساڵی دواتر، لەوێ مایەوە[xxxviii] و دەمێك بە ڕێككەوتنی نێوان معاویەو حەسەنی كوڕی علیيان زانی، شەڕی لە دژی معاویە ڕاگەیاند. (البلاذري، 1996: 163/5) ئەوجا لە شـــارەزورەوە بەرەو كوفە چون(البلاذري، 1996: 163/5)و لەم ماوەیەدا ژمارەی لایەنگرانی و چەكدارانی بە(1500)مەزەندە كراوە. (الیعقوبی، ١٩٩٦: 151). زیادبونی ژمارەی لایەنگرانی لە شـــارەزور لە (500)كەســەوە بۆ(1500)، كەس و مانەوەیان لە ناوچەكە، بەڵگەی نیشتەجێبونی هۆزە عەرەبەكانە لە هەرێمەكە.

لە هەواڵەكانی ســەردەمی عەباســیدا باس لەوە كراوە، كە شــارەزور بۆتە مۆڵگەی شــەیبانیەكان. (مسـكویە، 2000: 259/3، 447/6)، ئەندامانی ئەو هۆزە بە چڕی لە ناوچەكە بڵاوبونەتەوەو لەگەڵ كورد دا، تێكەڵی وخزایەتیان هەبوەو ژن و ژنخوازیان لە نێوان هاتۆتە ئاراوە، ڕەنگە ســەرەتای ئەمە بگەڕێتەوە بۆ ســەدەمی ئومەوی، دەبینین چەند ڕێبەرێكی خەواریج، كە لەم ســەردەمە دەركەوتن، لە هۆزی شــەیبان بون و شــارەزور بوە یەكێك لە مەیدانەكانی هاتن و چون و چالاكیەكانیان و درێژەدان بە خەباتی چەكدارییان.
(ســعید بن بجدل الشــیبانی(م:127ك/744ز) لە ســاڵی(127ك/744ز)، بزاڤێكی خەواریجی ڕاگەیاند، ســەرەتا وەك باسكرا، ڕوی كردۆتە ناوچەی، مێرگ(المرج) لە باشوری موسڵ، دوای ئەوی ژمارەی لایەنگران و چەكدارەكانی گیشتە پێنجســەد كەس، ڕویان كردە شـــارەزور. (خلیفە بن خیاط،1379هـ: 372)، هەمان ســاڵ (شــیبان بە عبدالعزیز الیشــكری)[xxxix]، درێژەی بە بزاڤی خەواریجەكان دا و جەنگی لە دژی خەلیفە مەروانی كوڕی محەمەد ڕاگەیاند و لە ناوچەكانی موصڵەوە كشایەوە بۆ شـارەزور. (خلیفة بن خیاط، 1379هـ: 387؛ البلاذري، 1996: 136/4)، كە وەك پەناگە بەكاریهێناوە، ئەمەش لەسـەر پێشـنیاری یەكێك لە شـوێنكەوتوەكانی بوە، كە دیارە زانیوەیەتی شـارەزور بە كەڵكی درێژەدان بە خەباتی چەكداری دێت"(الطبري، 1969: 353/7).

هەر لەم ســاڵانەدا" (الضـحاك بن قیس)، سـەركردەی دیاری خەواریج[xl]، هەروەك پێشـتر باسـمان كرد، لە هەرێمی جەزیرە چالاكی هەبوە. (البلاذري، 1996: 266/9؛ ابن قتیبة، 1992: 412/1) دوای شـكەسـتی بزاڤەكەی لە هەرێمی جەزیرە ئەمیش ڕوی كردۆتە شـــارەزور. (خلیفة بن خیاط، 1379هـ : 379)، لەوێ لە دژی ســوپای ئومەوی جەنگاوە

(المقدسی، ١٩١٩: 55/6)، دوای چونی بۆ هەرێمەکە، باس لە زیادبونی ژمارەی لایەنگرانی کراوە و بونە بە سێ تا چوار هەزار کەس. (البلاذري، 1996: 229/8).

باسی سێیەم: لە هەرێمی ئازەربایجان.

سەبارەت بە دیاریکردنی سنوری هەرێمی ئازەربیجان[xli]، بەهۆی ئەوەی جوگرافیناس و گەڕیدەکان زانیاری وردو تەواویان لەسەر ئەم هەرێمە بەدەستەوە نەداوە، هەروەها جوگرافی ناسەکان لە دیاریکردنی سنوری هەرێمەکە ڕای جیاوازیان هەیە(کوثر اسماعیل حسن، 2002: 9)، بۆیە ئاستەنگە بتواندرێت بە تەواوەتی سنورەکانی هەر چوارلای دیاری بکرێت، هەروەها بەهۆی ئەوەی ئەم ناوچانە ئەوکات بە تەواوەتی نەکەوتبونە ژێر دەسەڵاتی ئیسلامییەوە، ناتواندرێت سەرلەبەری بە پارچەیەك لە سنوری جیهانی ئیسلامی دابندرێت. (زرار صدیق، 2020: 43)هەروەها ابن حوقل(م:367ك/978ز)، هەرسێ هەرێمی: ئازەربیجا، ئەرمینیاو ئارانی بە یەکەوە داناوە، ئەمەش لەبەر ئەوەی وەك خۆی دەڵێت ئەوەی بەتەمەنی خۆی بینیویەتی، ئەم سێ هەرێمە هەردەم لە لایەن یەك کەسەوە بەڕێوە بروان. (ابن حوقل، 1938: 331/2)، هەروەها. (المقدسی(م: 380ھ/990م) ئەم سێ هەرێمەی کردوە بە یەك و ناوی (اقلیم الرحاب)ی لێ ناون. (المقدسی،1991: 373).

بە شێوەیەکی گشتی سنوری ئازەربیجان دەکەویتە نێوان هەرێمەکانی چیا و جەزیرە و ئەرمینیا و ئاران جیلان- گەیلان و دەریای خەزەرەوە[xlii]، بە ئاخافتنیکی تر لە شاری زنجانەوە دەکشا تا شاری بەردەعە و دەیان شار، گوند، چیاو ڕوبار لەخۆ دەگرت. (مؤلف مجهول، 1423ھ: 164؛ الاصطخری، 2004: 91)، و یەکێك لە چیایەکانی هەرێمەکە چیای سبلانە[xliii]، کە چیایەکی گەلێك بەرز و ناوداری جیهاتی ئیسلامی بوە. (الاصطخری، 2004: 181؛ القزوینی، د.ت: 284).

ئەوەی پەیوەندی بە کوردستانەوە هەیە، ناوچەکانی خوارو و ڕۆژئاوای هەرێمی ئازەربیجان و گۆلی ئورمێ، کە دەبێتە هاوسنوری چیاکان لە باشورەوە هاوسنوری چیاکانی هەکاری لە ڕۆژئاواوە، بە پارچەیەك لە نیشتیمانی کودر دادەندرێت. (زرار صدیق، 2020: 45)، ئەم بەشەی هەرێمەکە بە زستانە هەواری کوردە هەزبانییەکان داندراوە. (ابن حوقل، 1938: 228/1). کە شارە کوردنشینەکانی کانی: ئورمیە، سلماس، شنو، نەریزی دەگرتەوە. (ابن خرداذبه، 1889: 119، 213؛ قدامة بن جعفر، 1981: 11، ابن حوقل، 1938: 2/333- 336)، هەروەها کوردی ناوچەکە شارۆچکەی (قندرية)یان بنیاد نا. (المقدسی، 1991: 377، 382).

دەربارەی چۆنیەتی فەتحی هەرێمی ئازەربیجان و کوێ بە ڕێککەوتن و کوێ بە شەڕ بوە، زانیاری جۆراوجۆر هەن، هەروەها ناوی سەرکردەی جیاواز هاتوە کە لە فەتحی ناوچەکە بەشدار بون[xliv]، ڕونە ئەمەش بەهۆی ئەوەی سنورەکە، ناوچەیەکی فراوانی لەخۆگرتوەو پێویستی بە ماوەیکی دورودرێژ بوە، تا بەتەواوەتی خراوەتە بن دەستی مسوڵمانانەوەو لەدوای فەتحیشیەوە بەردەوام خەڵکەکەی لە دەسەڵاتدارانی خەلافەت هەڵگەڕاونەتەوە. (زرار صدیق، 2020: 28).

سەبارەت بە نیشتەجێبونی عەرەب لە هەرێمی ئازەربیجان، دوای ئەوەی زۆربەی شار و دەڤەرەکانی هەرێمەکە بەشەڕ فەتحکران و دواتر لەگەڵ خەڵکەکەی لەسەر دانی سەرانە پێکهاتن، عەرەبە فاتیحەکان ڕابون بە نیشتەجێکردنی بنەماڵە

و هۆزەكانیان، ئەمەش زیاتر لە پێناو ڕاپەڕاندنی کارەکان و بەڕێوەبردنی ناوچەکە بوە، بەتایبەت ئەرکی بەخشــینی موچە و پێدانی دەسـتكەوت و تاڵانەکان لە نێوان بەشـداربواندا، ئەوەتا (البلاذري) دەربارەی نیشـتەجێکردنی عەرەب لە ناوچەکە دەڵێت" **خەڵكی عەرەبیان لە ناوچەكە نیشـــتەجێ كرد، ئەوانەی تایبەت بون بە بواری(العطاء و دیوان)"** . (البلاذري: 1988: 320)، هەروەها لە سـەردەمی خەلیفە عوسـمانیش، ئەو خەڵكانەی لە سـنورە فەتحكراوەكاندا نیشـتەجێ كراون، تایبەتبون بە(العطاء والدیوان). (قدامة بن جعفر، 1981: 379).

لە ڕاسـتیدا ئازەربـــیجان هەرێمێكی بەرفراوان بو، دەیان شـار و بازێڕ و شـارۆچكەی ئاوەدان دەگرتەخۆ، وێڕای ژمارەیەكی گوند و دێهات و زۆربەی ڕوبەرەكەی و خاكی بەپێز و بەپیت بو، هەمو مەرج و پێویســـتیەكانی چاندن و وەرزێڕی و ئاژەڵداریی تێدا دەسـتەبەر بو، لەبەر ئەم ڕاسـتیە و لەبەرئەوەش فاتحەكان بۆ دەیان سـاڵا بۆیان نەكرا ڕەوشی هەرێمەكە بە بەرژەوەندی خۆیان ئارام بكەنەوە و دەســەڵاتی خۆیان بســەپێنن، بۆیە پتر لە هەرێمەكانی دی بوە جێگای چاوتێبڕینی كەسـایەتی و سـەردارە عەرەبەكان، هەر لە سـەرەتای هەژمون و باڵادەسـتیی عەرەبەوە تا ناوەڕاسـتی سـەدەی 3ك/9ز، دەیان ماڵبات و تیرە وخێڵی جۆربەجۆری لە كوفە و بەسرا و شــــامەوە بارگە و بنەیان هەڵدەگرت و ڕویان دەكردە ئازەربـــــیجان. (زرار صـــدیق، 2020: 73)، كە ئەندامانی هۆزە عەرەبەكان، لە ناوچە فەتحكراوەكانی هەرێمی جەزیرە نیشتەجێبون، بە نیشتەجێبونیشیان بونە پێكهاتەیەكی دانیشتوانی ناوچەكە.(كوثر اسماعیل حسن، 2002: 117).

ئەوەتا لە ڕیوایەتیكدا هاتوە كە دەمێك عەرەب گەهیشـتە ئازەربیجان، چەندین عەشـیرەتیان لە بەسرا و كوفە و شـامەوە ڕویانكردە هەرێمەكە و هەر بنەماڵەیەك دەســـتی گرت بەســـەر شـــوینێكی بەراو و بەپیت و بۆ خۆی پاوەند دەكرد و هەندێكیان لە عەجەم واتا ناعەرەكان زەوییان كڕی و پاشـماوەی خەڵكی ناوچەكەیان كردە سـەپانی خۆیان و ئێشـكگری گوندەكانیان(xlv).

فەرماندە (الاشـــعت بن قیس الكندی)، كە وەك ڕونە لە هۆزی (كندة) بو، لە ســـەردەمی خەلیفە علیی كوڕی ئەبی طالب(35- 40ك/656- 661ز) والی ئازەربیجان بو و ڕابو بە نیشـــتەجێكردنی بەشـێك لە بنەماڵەكانی و هۆزەكەی، لە هەرێمی ئازەربیجان. (البلاذري: 1988: 320)..

لە سـەردەمێكی دواتر و لە ساڵەكانی دەركەوتنی بزوتنەوەكەی عەبدوڵای كوڕی زوبێر(64- 73ك/684- 692ز)، (سعید بن مرة الردینی)، دەســتی بەســەر پانتایەكی هەرێمی ئازەربیجان گرت. (الكلبی، ١٩٨٦: 547؛ 1988: 69/1؛ ابن حزم، 1962: 312)و خەڵكێكی زۆری كوفیەكان لە ســـوپاكەیدا بون(التمیمی، ١٩٩٣): 44؛ ابن ســـعد، ٢٠٠١: .237/6؛ الطبري، 1969: 330/4، السمعانی، 1962: 75/4).

بونی ئەم ژمارە زۆرەی ســـەربازەكان، لە ســـوپاكەیدا پێویســـتی بە مانەوەو نیشـــتەجێ بون هەبوە، چونكە هەم لە ڕوی جوگرافییەوە ناوچەكە لە ناوەندی خەلافەت دور بوە، هەمیش بە هۆی هەڵگەڕانەوەی بەردەوامی خەڵك لە دەسەڵات، پێویست بە جێگیربونی هێزیك بو لە ناوچەكە.

وا دیارە پاشـان بنەماڵەكەی لەوێ نیشـتەجێبونە و كردویانە بە مڵكی خۆیان، بە بەڵگەی ئەوەی نەوەكانی تا ناوەڕاسـتی ســـەدەی سـێهەمی كۆچی/نۆهەمی زایینی چەند شـارێكی ئازەربیجانیان بەدەســـتەوە مابو. (البلاذري، 1988: 320؛ ابن الفقیە، ١٩٩٦: 581).

یەكێك لەو شارانەی، كە عەرەبەكان دوای فەتح لێی نیشتەجێ بون، شاری(البذ)ە، هەروەها دانیشتوانی ئازربیجان و ناوچەكانی دەوروبەری، بە تێكەڵی ناوی هاتوە. (الیعقوبی، ١٩٩٦: 78)، هەروەها دوای ئەوەی عەرەبەكان لە هەر ناوچەیەك نیشتەجێ دەبون و خەڵكەكەیان دەكردە پاڵەی خۆیان و لەبەرامبەردا بڕێك كرێیان پیداون، كە خۆیان دیاریان كردوە، هۆكاری ئەمەش ئەوەبوە، كە عەرەبەكان لایان نەنگی بوە، خۆیان بە كشتوكاڵەوە سەرقاڵ بكەن، بۆ ئەوەی بەردەوام ئامادەبی شەڕیان هەبێت و بتوانن سنورەكانیان لە پەلاماری نەیارەكانیان بپارێزن، پاش برانەوەی پرۆسەی فەتحكردن دەسەڵاتدارانی ئومەوی درێژەیان بە سیاسەتی نیشتەجێكردنی عەرب داو دیارە ئەمەش بە مەبەستی چەسپاندنی هەژمونی خۆیان بو. (النقشبندی، 2013: 68).

لە هەرێمی ئارانیش عەرەب نیشتەجێبون هەر بەو هۆیەشەوە ناوی هەندێك لە شارەكانی هەرێمەكە بۆ عەرەبە یەمانی و قەیسیەكان دەگەڕێتەوە، بە تایبەتی شاری باب الابواب و برذعة و چەندان شاری تر، كە تایبەت بون بەو هۆزانەی لە ئازەربیجان نیشتەجێبون. (كوثر اسماعیل حسن، 2002: 119).

ئەنجام:

1- عەرەبە فاتیحەكان كە كوردستانیان پاش پرۆسەی فتوحاتی ئیسلامی بۆ هەرێمە كوردییەكان، عەرەبەكان ناوچە فەتحكراوەكانیان بە موڵكی شەرعی خۆیان دەزانی و ئەمەش پاڵپشت بە دەقی شەرعی و فەتوای شەرعزانەكان بوە.
2- بەپێی ئاووهەوای كوردستان، هۆكاری ئەوەبوە كە جگە لە عەرەبە كۆچەریەكان خەلیفەكانیش حەز بە كوردستان بكەن و كۆشك و تەلاری لێ دروستبكەن.
3- لە سەردەمی ئومەوییەكان سەركردە و لایەنگری بزوتنەوەكانی دژ بە خەلافەت عەرەب بون كە لە كاتی دەرچونیان لە دژی خەلافەت ڕویان دەكردە هەرێمە كوردنشینەكان و لەوێ نیشتەجێ دەبون و بۆ ماوەیەكی زۆر دەمانەوە.
4- لە دوای فەتحكردنی كوردستان، بەراورد بە هەرێمە كوردنشینەكانی تر، هەرێمی جەزیرە زۆرترین ژمارەی عەرەبی لێ نیشتەجێبوە.
5- ئەو عەرەبانەی لە كوردستان نیشتەجێبون، ژمارەیان گەلێك زیاترە لەوەی لە سەرچاوەكان ئاماژەیان پێدراوە، چونكە ئەو زانیاریانەی هاتون لەمیانەی ڕوداوە سیاسییەكان باسیان كراوەو دەكرێ لە زۆر شوێنی تری كوردستان عەرەب نیشتەجێبوبن.

لیستی سەرچاوەكان:

قورئانی پیرۆز.

ابن الأثیر: عزالدین إبن الحسن علی بن محمد، (ت: 630هـ/1232م)،الكامل في التاریخ، دار الكتاب العربي، (بیروت: 1999)، الباب فی تهذیب الأنساب، دار صادر،(بیروت: ١٩٨٠م).

ابن الجوزی، ابوالفرج عبدالرحمن بن علی (ت:597هـ/1200م).

إبن العدیم: أبو القاسم كمال الدین عمر بن احمد الحلبی (ت: 660هـ/١٢٦١م)، بغیة الطلب في تاریخ حلب، دار الفكر، (لندن: ٢٠١٦).

ابن الفقیه: أبو عبد الله أحمد بن محمد بن إسحاق(ت: ٣٦٥هـ/ 975)، البلدان، عالم الكتب، (بیروت: ١٩٩٦).

ابن حبيب: أبو جعفر، محمد بن أمية بن عمرو، (ت ٢٤٥ هـ/ 859م)، المحبر، دائرة المعارف العثمانية، (حيدرآباد: ١٩٤٢).
ابن حجر العسقلانى: شهاب الدين أحمد بن على، (ت: 852هـ/1448م)، الإصابة فى تمييز الصحابة، دار الكتب العلميه، (بيروت: 1415هـ).
إبن حزم: أبو محمد علي بن أحمد بن سعيد الأندلسي (ت: 456هـ/1063م)، جمهرة أنساب العرب، دار المعارف، (مصر:1962).
إبن حوقل: محمد بن حوقل الموصلي (ت: بعد 367هـ/977م)، صورة الأرض، دار صادر، (بيروت:1938).
ابن خرداذبه: ابوالقاسم عبيدالله بن عبدالله (ت:280هـ/893م)، المسالك والممالك، دار صادر، (بيروت: 1889).
إبن خلدون: أبو زيد عبدالرحمن بن محمد، (ت: 808هـ/1406م)، العبر (تاريخ إبن خلدون)، دار الفكر (بيروت: ١٩٨١).
ابن زنجوية: حميد بن مخلد بن قتيبة الخرساني (ت ٢٥١هـ/865م)، الأموال، مركز الملك فيصل للبحوث والدراسات الإسلامية، (السعودية: ١٩٨٦).
ابن سعد، محمد بن سعد الواقدى(ت: 230هـ/845م)، الطبقات الكبير، مكتبة الخانجى،(مصر: ٢٠٠١).
ابن سلام: أبو عبيد القاسم بن سلام بن عبد الله الهروي (ت ٢٢٤هـ/839م)، كتاب الأموال، دار الفكر. (بيروت:د.ت).
ابن طيفور: أبو الفضل أحمد بن أبي طاهر ابن طيفور (ت ٢٨٠هـ/893م)، كتاب بغداد، مكتبة الخانجي، (القاهرة: ٢٠٠٢).
ابن عبد ربه: شهاب الدين أحمد بن محمد الأندلسي (ت: ٣٢٨هـ/940م)، العقد الفريد، دار الكتب العلمية، (بيروت:1404هـ).
ابن عساكر، أبوالقاسم على بن الحسن (ت:571هـ/1175م).تاريخ دمشق، دار الفكر (بيروت:1995).
ابن قتيبة: أبو محمد عبد الله بن مسـلم الدينوري (ت ٢٧٦هـ/689م)، المعارف، الهيئة المصرـية العامة للكتاب،(القاهرة:1992)، عيون الاخبار، دار الكتب العلمية، (بيروت: ١٤١٨ هـ).
ابن ماكولا: على بن هبه الله (ت:475هـ/1082م)، الإكمال فى رفع الإرتياب، دار الكتب العلمية، (بيروت: ١٩٩٠).
أبو يوسف، القاضى يعقوب بن إبراهيم الانصارى، (ت: 182هـ/798م)، كتاب الخراج، المكتبه الآزهريه للتراث، (القاهره:د.ت).
الادريسي: محمد بن محمد بن عبد الله، (ت ٥٦٠هـ/1164م)، نزهة المشتاق في اختراق الآفاق، عالم الكتب، (بيروت:1409هـ).
الأزدي: ابى زكريا يزيد بن حمد بن اياس، (ت: 334هـ/ 945م)، تاريخ الموصل، دار الكتب العلمية، (بيروت: 1971).
الأزهرى، محمد بن أحمد الهروى، (ت:370هـ/ 980م)، تهذيب اللغة، دار إحياء التراث العربي، (بيروت: 2001).
الاسفراييني، عبدالقهار بن طاهر البغدادى(ت: 429هـ/1038م)، الفرق بين الفرق، دار الافاق الجديدة، (بيروت:1977).
الاصطخرى، إبراهيم بن محمد الفارسى (ت:بعد 340هـ/951م)، المسالك والممالك،دار صادر، (بيروت :2004).
الافطسى: محمد بن محمد بن هبه الله، (ت:بعد515هـ/1121م)، المجموع اللفيف،دار الغرب الإسلامى، (بيروت:1425هـ).
البخارى: محمد بن إسماعيل بن إبراهيم، (ت: 256هـ/870م)، التأريخ الكبير، المتميز للطباعة والنشر، (الرياض: ٢٠١٩).
البلاذري: ابوالحسن أحمد بن يحيى بن جابر (ت:279هـ/892م)، فتوح البلدان، دار المكتبه الهلال (بيروت: 1988)، أنساب الآشراف، دار الفكر، (بيروت: ١٩٩٦).
التطيلي: بنيامين بن الرابي يونة النباري (ت: ٥٦٩هـ/1173م)، رحلة بنيامين التطيلي، المجمع الثقافي، (أبو ظبي: ٢٠٠٢).
التميمى: سيف بن عمر الاسدى، (ت: ٢٠٠هـ/815م)، الفتنه وقعة الجمل، دار النفائس،(١٩٩٣)
الجاحظ: عمرو بن بحر بن محبوب الكناني (ت: ٢٥٥هـ/869م)، المحاسن والأضداد، دار ومكتبة الهلال، (بيروت:1423هـ).
الحازمى: محمد بن موسى بن عثمان الهمذانى، (ت: 584هـ/1188م)، كتاب الاماكن أو ما أتفق لفقه وإفترق مسماه، دار اليمامة (الرياض :1415هـ).
الحميري: محمد أبو عبد الله محمد بن عبد الله (ت: 900هـ/1494زـــ)، الروض المعطار في خبر الأقطار،تحقيق، مؤســـســـة ناصر للثقافة، (بيروت:1980).
الخالديان: أبو بكر محمد بن هاشـــم (ت: 380هـ/990م)، أبو عثمان ســـعيد بن هاشـــم (ت ٣٧١هـ/981م)، حماســـة الخالدين، وزارة الثقافة السورية،(دمشق: 1995).
الخزرجى، أبى دلف مسعر بن لمهلهل(ت:390هـ/1000م)، الرسالة الثانية، نشرها ف. مينورسكى، مطبعة جامعة القاهرة(القاهره: 1955).
الخطيب البغدادى: ابوبكر أحمد بن على (ت:463هـ/1070م)، تاريخ بغداد، دار الكتب العلمية، (بيروت:1417هـ)، تلخيص المتشـابه، دار الصـميعي (الرياض: 1417).
خليفه بن خياط الليثى العصفرى(ت:240هـ/855م)، تاريخ خليفة بن خياط، دار االقلم، (دمشق:1379هـ)
الدينورى: أبو حنيفة أحمد بن داود، (ت: ٢٨٢ هـ/895م)، الاخبار الطوال،وزارة الثقافة والإرشاد القومي،(مصر: ١٩٦٠ م).
الذهبي: شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أحمد، (ت: 748هـ/1347م)، سير أعلام والنبلاء، دار الحديث، (القاهرة: ٢٠٠٦).
الزبيدي: محمد مرتضى الحسيني الزبيدي، (د.ت)، تاج العروس، (الكويت: 2001).
الزمشخرى: جار الله،(ت:583هـ/1187م)، ربيع الأبرار ونصوص الأخيار، مؤسسة الأعلمي، (بيروت: ١٤١٢ هـ).
سبط إبن الجوزي: شـمس الدين أبي المظفر يوسـف بن قزاوغلي، (ت:654هـ/1256م)، مرآة الزمان في تواريخ الأعيان، دار الرسـالة العالمية، دمشـق،

(سوريا: ٢٠١٣).
السلمي: عرام بن الصبغ، (ت: ق.3هـ)، أسماء جبال تهامة و سكانها، (مصر: 1972).
السمعاني: عبد الكريم بن محمد بن منصور المروزي(ت: 562هـ/ 1166م)، الأنساب، مجلس دائرة المعارف العثمانية، (حيدر آباد: (١٩٦٢).
الصفدى، صلاح الدين خليل بن أيبك، (ت: 764هـ/1363م)، الوافى بالوفيات، دار إحياء التراث (بيروت: 2000).
الطبري، ابو جعفر محمد بن جرير(ت:310هـ/923م)، تاريخ الطبري(تاريخ الرسول والملوك)، دارالمعارف، (القاهره: 1969).
العمرى، شهاب الدين أحمد بن يحيى بن فضل الله، (ت: 749هـ/1348م)، مسالك الابصار وممالك الامصار، المجمع الثقافى، (ابوظبى: 2003)،
قدامة بن جعفر، ابوالفرج قدامة بن جعفر (ت:337هـ/949م)، الخراج وصناعة الكتابة، دار الرشيد للطباعة (بغداد: 1981).
القزويني، زكريا بن محمد بن محمود(ت:682هـ/1283م)، آثار البلاد وأخبار العباد، دار صادر (بيروت: د.ت).
القطيعي: عبد المؤمن بن عبد الحق البغدادي (ت ٧٣٩هـ/1339م)، مراصد الاطلاع على أسماء الأمكنة والبقاع، دار الجيل، (بيروت: ١٤١٢ هـ).
الكلبي: أبو المنذر هشام بن محمد بن السائب (ت: ٢٠٤ هـ/817م)، جمهرة النسب، عالم الكتب،(بيروت١٩٨٦)، نسب معد واليمن الكبير، مكتبة النهضة العربية، (١٩٨٨).
المبرد: محمد بن يزيد المبرد، أبو العباس (ت ٢٨٥هـ/898م)، الكامل في اللغة والأدب، دار الفكر العربي، (القاهرة: ١٩٩٧).
المرزباني: للإمام أبي عبيد الله محمد بن عمران المرزباني، (ت: ٣٨٤ هـ/994م)، معجم الشعراء، دار الكتب العلمية،(بيروت: ١٩٩٣).
المسعودى: ابو الحسن على بن الحسين بن على (ت:346هـ/957م)، التنبيه والاشراف، دار الصاوى، (القاهرة:د.ت).
مسكويه: ابو على أحمد بن محمد بن يعقوب (ت: 421هـ/1030م)، تجارب الامم، دار الكتب السروش، (طهران: 2000).
المقدسي:ابوعبدالله شمس الدين محمد البشاري(ت: 380هـ/990م)، أحسن التقاسيم في معرفة الأقاليم، دار صادر،(ليدن: 1991).
المقدسى، مطهر بن طاهر(ت: 355هـ/966م)، البدو والتأريخ، أرنست لرو الصحاف، (باريس: ١٩١٩).
المقريزى، تقى الدين أحمد بن على(ت:845هـ/1441م)، المقفى الكبير، دار الغرب الإسلامى، (بيروت: ٢٠٠٦).
المنتظم فى تأريخ الملوك والامم، دار الكتب العلميه،(بيروت:1992)، الحيوان، دار الكتب العلمية، (بيروت: ١٤٢٤ هـ).
مؤلف مجهول، (ت: ق3هـ)، أخبار الدولة العباسية، (بيروت: د.ت)،
الهمدانى، الحسن بن أحمد بن يعقوب(ت:334هـ/946م)، صفه جزيره العرب، مطبعة بريل، (ليدن: ١٨٨٤).
الواقدى: محمد بن عمر بن واقد السـهمي الأسـلمي بالولاء، (ت:207هـ/822)، فتوح الشـام، دار الكتب العلمية، (1997)، كتاب الردة، دار الغرب، (1990).
ياقوت الحموى، ياقوت بن عبدالله الرومى(ت:626هـ/1229م)، معجم البلدان، دار صادر(بـيروت: 1995)، معجم الأدباء (إرشاد الأريب إلى معرفة الأديب)، دار الغرب الإسلامي، بيروت،(1993).
اليعقوبـى، أحمد بن إسـحاق بن جعفر (ت: 293هـ/906م)، تاريخ اليعقوبـى، مطبعه شريعت (قم المقدسـه: 1425هـ)، كتاب البلدان، دار الكتب،(بيروت: ١٩٩٦).
الياس شوفاني، حروب الردة، دار الكنوز الادبية، (بيروت: 1995).
برهان حنا ايليا، امد مدينة الفخر(من نشاتها الى عام 1924م)، مطبعة احسان (حلب: 2008).
عبدالماجود احمد السليمان، الموسّل فى العهدين الراشدى والاموي، مكتبة البسام، (الموسّل: 1985).
عبدالحكيم الكعبي، الجزيرة الفراتية و ديارها العربية، دار الصفحات للدراسات والنشر، (سورية: 2009).
عطا عبد الرحمن محى الدين: حركان الخوارج في بلاد الكورد وما جاورها (41-218هـ/661-833م)، مطبعة شڤان، (سليمانية: 2007).
فائزه محمد عزت، الكرد فى اقليم الجزيرة وشهرزور فى صدر الإسلام(16-132هـ/637-749م)، مطبعة خانى، (دهوك: د.ت).
فرست مرعي، الامارات الكردية فى العصر العباسى، (350-511ك/960-1117م)، مطبعة وزاره التربية(اربيل:2005).
كى لسترنج، بلدان الخلافة الشرقية، چاپخانه نهضت (تهران: 1371).
كوثر اسـماعيل حسـن، الحياة الاقتصـادية والاجتماعية في اقليمي آذربيجان و آران خلال القرنين الرابع والخامس الهجرين/ العاشر والحادي عشر الميلادين، رسالة ماجستير، جامعة صلاح الدين، (اربيل:2002).
محمد جاسم حمادي، الجزيرة الفراتية والموسّل، دار الرساله للطباعة، (بغداد: 1977).
النقشبندى، حسام الدين على غالب، أذربيجان فى العصر السلجوقى، المركز الأكاديمى للأبحاث، (بيروت: 2013).
الكرد فى الدينور وشهرزور، رساله ماجستير، جامعه بغداد، (بغداد: 1975).
نيشـتيمان بشـير، الاحوال السـياسـية والاجتماعية والاقتصـادية لغربي اقليم الجبال خلال القرنين الرابع والخامس الهجرين/ العاشر والحادي عشر

المیلادین، رسالة دکتۆرا عیرة منشورة، جامعة صلاح الدین، (اربیل:1994).
زرارصدیق تۆفیق، کوردو کوردستان لە ڕۆژگاری خەلافەتی ئیسلامی(16-656ك/637-1258ز)، چاپخانەی ماد، (تاران:2020).
النقشبندی، حسام الدین علی غالب، شارەزورو لورستانی باکور لە سەدەکانی ناوەڕاستدا، وەرگێڕانی: ڕەنج ابو بکر محمد، چاپخانەی حەمدی، (2008).

پەراوێزەکان:

(i) المقدسی، لە دیاریکردنی شوێنی نیشتەجێبونی عەرەب، ناوی بە (اقور) داناوە، هەروەها بە (جزیرة أقور)یش ناوی هاتوە، کە تایبەت بوە بە شوێنی هەواری هۆزەکانی (بکر و مضر) بڕوانە: المقدسی، احسن التقاسیم، دار صادر(لیدن: 1991)، ص9، 47، القطیعی، مراصد الاطلاع، 331/1.

(ii) بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: محمد جاسم حمادي، الجزیرة الفراتیة والموصل، (بغداد: 1977)، ص147، فائزه محمد، الکرد فی اقلیم الجزیرة وشهرزور، (دهوك: د.ت)، ص154.

(iii) بۆ زانیاری زیاتر لە بارەی سنوری هەرێمی جەزیرە بڕوانە: عبدالحکیم الکعبي، الجزیرة الفراتیة، (سوریة: 2009)،

(iv) نازاندرێت ئەم شوێنە لەکوێیە.

(v) لە دەقەکە بە هەڵە کراوە بە(داسیر).

(vi) بە(چیای حبتون)یش ناوی هاتوە، کە چیایەکە، لە ناوچەی موصل، ناوەکەش بە ئەعجەمی ناوی هاتوە. بڕوانە: یاقوت الحموی، معجم البلدان، 211/2، الادریسی، نزهة المشتاق، (بیروت:1409هـ)، 658/2، التطیلی، رحلة بنیامین التطیلي، (أبو ظبي: ٢٠٠٢)، ص327،

(vii)یەکێکە لە گوندەگەورەکانی هەرێمی جەزیرە، دوری لەگەل دارا و (رأس العین) پێنج فەرسەخە. بڕوانە: یاقوت الحموی، معجم البلدان، 468/4، الحازمی، الأماکن، ص147.

(viii) بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: فرست مرعي، الفتح الاسلامي لکردستان، (بغداد:2011)، ص194-204، ادریس محمد حسن الدوسکي، همدان من فتح الاسلامي الی سقوطها بید المغول، (اربیل:2006)، ص71-74، جوتیار تمر، ص57-58.

(ix)بڕوانە: خلیفة بن خیاط، تاریخ خلیفة بن خیاط، ص139، الیعقوبی، تاریخ الیعقوبی، ص103، ابن سلام، کتاب الأموال(بیروت: د.ت)، ص267، 129، یاقوت الحموی، معجم البلدان،57/1، ابن الاثیر، الکامل(بیروت: 1999)، 326/2، ابن العدیم، بغیة الطلب (لندن: ٢٠١٦)، 242/1.

(x) ناوی ئەم شوێنە لە سەرچاوە ئسلامیەکانیش هاتوە، ابن الفقیه، البلدان(بیروت: ١٩٩٦)، ص182، ابن حوقل، صورة الارض، 218/1، یاقوت الحموی، معجم البلدان،324/1، الزبیدی، تاج العروس، (الکویت: ٢٠٠٠)، 220/1.

(xi) شارێکی کۆنی هەرێمی جەزیرەیە، زۆربەی بیناکاریەکەی بەبەرد دروستکراوەوکەوتۆتە، بەشی ڕۆژهەڵاتی دیجلە و لە شێوەی مانگ دەردەکەوێت، هەروەها چەندین کانیاو ڕەزو باخ لەخۆدەگرێت، بڕوانە: ابن حوقل، صورة الارض، 222/1، یاقوت الحموي، معجم البلدان، 56/1.

(xii)یەکێکە لە شارەکانی هەرێمی جەزیرەو بە گەورەترین شاری سنوری دیاربکر ناوی هاتوە، کە پێنج فەرسەخ، کە دەکاتە (چوار ڕۆژە ڕێ) لە شاری ئامەدو حەوت فرسەخ(پێنج ڕۆژە ڕێ) لە ئەرزرن دورە، بە ئاخافتنێکی دی بە شارێکی کۆنی قایم داندراوەو دەکەوێتە نێوان ئەرمینیاو جەزیرەی ڕۆم . بڕوانە: ابن خردازبة المسالك، ص215، ابن حوقل، صورة الارض، مؤلف مجهول، حدود العالم، ص2،353/166، البکري، معجم، 1286/4.

(xiii)بنو الخزرج، دەگەڕێنەوە بە الخزرج بن حارثة، هەروەها حارث بریتین لە تیرەیەك، هەروەها عمرو حارثیان پێ دەوترێت، لە خزرەج بن الحارث کعب پەیدا بوە، هەروەها کعبیش (ثعلبة و عدی) لە دایکبوە، هەروەها بنی خەزرەج بە (الخزرج بن الصریح بن التومان) ناوی هاتوە، کە لە شاری مەدینە لەگەڵ ئەوس ژیاون و چەندان شەڕی دورو درێژ لە نێوانیان ڕویداوە، لەوانەش(بعاث و یوم الدریك)، بڕوانە: الکلبي، نسب معد، 390/1، ابن هشام، السیرة، 21/1، ابن حزم، جمهرة أنساب العرب، ص346، عمر بن رضا بن محمد، معجم قبائل العرب، 342/1.

(xiv) معاویە لە هەر یەکە لە جەزیرە و شام ئیقطاعی کشتوکاڵی تایبەت بە خۆی و خانەوادەکە هەبو و یەکەم کەس بوە کە خاوەندی زەوی صوافی بو.بڕوانە: الیعقوبی، تاریخ الیعقوبی، ص163.

(xv)گروپێکی ئاینی توندڕەو بون، دوای بڕیاری خەلیفە علی بە پێکهاتن لەگەڵ معاویەو(التحكيم)، بەقورئانی پیرۆز، سوپای خەلیفە علی جیابونەوەو خەلیفەیان بە کافر داناو لە فەرمانی دەرچون، کە ژمارەیان بە هەزاران کەس بوەو بە (الحروية، الشـراة، الحرارية، المارقة)، ناسراون، دواتر خەلیفە لە ڕێگەی گفتوگۆوە، توانی ژمارەیەکی زۆریان بگەڕێنێتەوە، ئەوانەی تریش چونە (النهروان)، دواتر لەساڵی(38ك/658ز)، خەلیفە بە سوپایەك ڕوبەڕویان بویەوەو توانی بەسەریاندا سەر بکەوێت. بڕوانە: خليفه بن خياط، تاريخ خليفة بن خياط، ص197، سفيان الفسوى، المعرفة والتاريخ، 315/3، البلاذرى، أنساب الأشراف، 348/2، أبو حسن الأشعرى، مقالات الإسلاميين، 112/1.

(xvi) بۆ پتر زانیاری بگەڕێوە بۆ: عطا عبدالرحمن، حركات الخوارج، (سليمانية: 2007)، ص253.

(xvii) شوێنکەوتوانی بە صالحیش ناسراون، لەبەرئەوەی مەیلیان بۆ ڕێبەرەکەیان (صالح بن مسرح) هەبوە، ئەمەش لەبەرئەوەی دوای بریندار بونی و پێش کوژرانی لە شەڕێکدا بە شوێنکەوتوانی ڕاگەیاندوە، شەبیب بکەنە سەرکردەیان. الاسفرايني، الفرق بين الفرق وبيان الفرقة الناجيه، (بيروت:1977)، ص89.

(xviii) بۆ زانیاری زیاتر دەربارەی ئەم بزوتنەوەیە، لە کوردستان بڕوانە: عطا عبدالرحمن، حركات الخوارج، ص242-243.

(xix) المرج: واتە مێرگ واتا ئەو مێرگ و دەشتە بەراوەی دەکەوتنە خواروی موصڵەوە و تا ئاکرێ درێژ دەبوەو و چەند گوند و دێهاتی لەخۆ دەگرت. ياقوت الحموى، معجم البلدان، 337/2.

(xx)ناوی قوهستان لە بنەڕەتدا (کوهستان)ەو بە عەرەبی کراوە، کە کوە بە واتای(چیا) دێت و (ستان) بە واتای شوێن دێت. بڕوانە: السمعانى، الانساب،(حيدر آباد: ١٩٦٢)، 515/10، ياقوت الحموى، معجم البلدان، 416/4، ابن الأثير، الباب فى تهذيب الانساب، (بيروت: ١٩٨٠)، 65/3، ابن العديم، بغية الطلب، 323/5.

(xxi)بڕوانە: نيشتيمان بشير، الاحوال السياسية والاجتماعية و الاقتصادية لغربي اقليم الجبال، (جامعة صلاح الدين:1994)، ص14-16.

(xxii) بۆ پتر زانیاری بڕوانە: زرار صديق، کوردو کوردستان، ل38، النقشبندی، شارەزورو لوڕستانی باکور، ل34-36

(xxiii)بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: النقشبندی، شارەزورو لوڕستانی باکور، ل169-173، زرار صديق، کوردو کوردستان، ل20.

(xxiv)سەبارەت بە فەتحی نەهاوەند، زانیاریکان جیاوازن(19ك/640ز، 20ك/641ز، 21ك/642ز)، ئاماژەیان پێ دراوە، بەڵام زانیاریە دروستەکە ئەوەیە، کە لە (21ك) فەتحکراوە، چونکە زۆربەی سەرچاوەکان پشتڕاستی ئەو ساڵە دەکەنەوە بڕوانە: ابن سلام، كتاب الأموال، ص320، خليفة بن خياط، تاريخ خليفة بن خياط،(دمشق:1379هـ), ص147، ابن حبيب، المحبر، (حيدرآباد: ١٩٤٢).ص14، البلاذرى، فتوح البلدان، ص299.

(xxv)بۆ زانیاری زیاتر لەبارەی فەتحی شارەزور بڕوانە: البلاذرى، فتوح البلدان، ص296، اليعقوبى، تاريخ اليعقوبى، ص108، فائزه محمد، الكرد فى اقليم الجزيرة وشهرزور، ص152.

(xxvi)قەڵای (ماذاران)، کە ناوەکەی عەرەبی کراوەو سەرەتا ناوی (کسماداران)بوە، بڕوانە: القطيعى، مراصد الاطلاع، 1217/3.

(xxvii)ئەم قەڵایە دەکەوێتە نێوان(مرج قلعة و نەهاوەند)، کە لە نزیك نەهاوەندەو دوای فەتحی حەلوان فەتحکراوەو النسیر خۆی و خزمەکانی لێ نیشتەجێ بون. القطيعى، مراصد الاطلاع،1371/3، ياقوت الحموى، معجم البلدان،285/5.

(xxviii)دوای ئەوەی پێغەمبەر(د.خ)، کۆچی دوایی کردو خەلیفە ابوبکر هاتە سەر دەسەڵات و بو بە خەلیفەی موسڵمانان، یەکێك لەو کێشانەی، کە دەبو چارەسەری بکات بریتی بزوتنەوەی هەڵگەڕاوەکان، کە خۆی لە بەشێك لە هۆزەکانی عەرەبی لە (بنی أسد، غطفان، تميم...) دەبینییەوە، ئەمەش بەهۆی ئەوەی بە تەواوەتی ئامادەی شەریعەتی ئیسلام نەبون و تەنها بە ڕواڵەت موسڵمان بوبون و باوەڕیان لە دڵدا جێگیر نەبوبو، سەرەنجام لە ساڵی(2ك/623ز)، هەڵگەڕانەوەی خۆیان لە ئیسلام ڕاگەیاندو، ئامادە نەبون، کە زەکات بدەن و بچنە ژێر دەسەڵاتی خەلیفەوەو هەمویان لە وەفدێکدا هاتنە مەدینەو داوای بواردنیان لە دانی زەکات دەکرد و دەستیان بە گفتوگۆی ئاشتی کرد، بەڵام دوای ئەوەی ئەمە سەری نەگرت، خەلیفە سوربو لەسەر ئەوەی دەبێ پابەندی شەریعەتی خودا بن لە ڕو بەڕوبونەوەیەکی سەربازیدا توانی بەسەریاندا سەر بکەوێت و کۆتاییان پێ بێنێت. بڕوانە: الواقدي، كتاب الردة، دار الغرب، (1990)، ص49-52، خليفة بن خياط، تاريخ خليفة بن خياط، ص101-105، الياس شوفاني، حروب الردة، 150-154.

(xxix)ئەم کۆشکە دەکەوێتە ناوچەی دینەوەر، ئەمەش ئەوکاتە بوە، کەناوبراو والی هەمەدان ودینەوەر بوە، لەسەردەمی خەلیفە عومەر. البلاذرى، فتوح البلدان، ص349، ياقوت الحموى، معجم البلدان، 4/2،410/358،362،

(xxx)ئەم ژنە ئاوا ناسێنراوە(سميره امراة من ضبة من بنى معاوية بن كعب بن ثعلبة..)، کە لە هۆزی تمیم بو و دیارە ددانەکانی نارێك بون. بڕوانە: البلاذرى، فتوح البلدان، ص301، الطبري، تاريخ الطبري، 147/4، ابن حزم، جمهرة أنساب العرب، ص205، ياقوت الحموى، معجم البلدان، 269/3.

(xxxi)بۆ زانیاری لەسەر ناو هەڵکەوتەی شارەزور بڕوانە: النقشبندی، شارەزور و لوڕستانی باکور، ل48-84.

(xxxii)یەکێکە لە گوندەکانی شارەزور، کە دەیلەمییەکان لە سەردەمی شاهانی ساسانی وەك پەناگەیەك بەکاریانهێناوە، بڕوانە: یاقوت الحموی، معجم البلدان، 544/2، القطیعی، مراصد الاطلاع، 580/2.

(xxxiii) الحازمی، الأماکن، ص757، کی لسترنج، بلدان الخلافة الشرقیة، (د.م:1313-1371)، ص221-226.

(xxxiv)خەڵکی ئەم شارە لەسەر مەزهەبی شیعەی زەیدی مسولمان بون.الخزرجی، الرسالة الثانیة، ص9- 10. ناوی ئەم شارە لە (یاقوت الحموی، معجم البلدان،375/3) بۆتە شیز.

(xxxv)یەکیکە لە ئاوەدانییەکانی شارەزور و ناوی بە واتای نیوەی ڕیگا دێت، چونکە دەکەویتە نیوەی ڕێی نێوان شاری مەدائن(طیسفون) و (بیت النار الشیز)، بڕوانە: ابن خرداذبة، المسالك والممالك، ص19،

(xxxvi)الادریسی، نزهة المشتاق، 669/2.

(xxxvii)بۆ زانیاریی زیاتر، بڕوانە: النقشبندی، شارەزور و لوڕستانی باکور، ل167.

(xxxviii)بەپێی ئەوەی خەواریجەکان حەزیان بەشوینیك بوەو کە مەیلیان بۆدەسەڵات نەبێت و دژی بن و خەڵکی شارەزوریش ئەو تایبەتمەندیەیان هەبوەو بۆیش لەوێ گیرساونەتەوە. بڕوانە: عطا عبدالرحمن، حرکات الخوارج، ص233.

(xxxix) بە فەرمانی خەلیفە مەروان (عامر بن ضبارە)ڕاسپێردراوە بۆ بەگژداچونەوەی شەیبان، دوای شکەستی لەبەرامبەر سوپای مەروان لە سنوری موصل، چۆتە هەرێمی شارەزور. بڕوانە: خلیفة بن خیاط، تاریخ خلیفة بن خیاط، ص387.

(xl)یەکێك بوە لە سەرکردە دیارەکانی خەواریجی صەفری، ئەمەش بەبەڵگەی ئەوەی (120000)سەدو بیست هەزار جەنگاوەر بەیعەتیان پێیداوە لەسەر مەزهەبی صەفری. بڕوانە: الکلبی، جمهرة النسب، ص498.

(xli)بۆ زانیاریی ورد لەبارەی ناو و سنوری تەواوی هەرێمەکە بڕوانە: النقشبندی، آذربیجان فی العصر-السلجوقی، ص30، کوثر اسماعیل حسن، الحیاة الاقتصادیه والاجنماعیه في اقلیمي آذربیجان و آران، ص9-12).

(xlii)بۆ زیاتر ناسینی ئاوەدانییەکانی ئازەربیجان. بڕوانە: النقشبندی، اذربیجان فی العصر السلجوقی، ص29-64.

(xliii)بڕوانە: کوثر اسماعیل حسن، الحیاة الاقتصادیة والاجتماعیة، ص12.

(xliv)بڕوانە: النقشبندی، آذربیجان فی العصر السلجوقی، ص66.

(xlv) دەقی هەواڵەکە وەك خۆی: "إن العرب لما نزلت آذربیجان نزعت إلیها عشائرها من المصرین (الکوفة والبصرة) والشام وغلب کل قوم علی ما أمکنهم وأبتاع بعضهم من العجم الأرضین وألجئت إلیهم القری للخفارة، فصار أهلها مزارعین لهم"، البلاذری، فتوح البلدان، ص321-322، ابن الفقیه، البلدان، ص581.